

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949
Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1
Haziran | June 2025

Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası
A Thematic Analysis of the Bayt al-Hikma Narrative: The Construction of History

Ahmet Yasin TOMAKİN

Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Dr. Öğr. Üyesi
Amasya University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Ph.D.
Amasya, Türkiye
a.y.tomakin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4578-5951> | <https://ror.org/00sbox0y13>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 15 Mayıs 2025

Kabul Tarihi | Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran 2025

Atıf | Cite As

Tomakin, Ahmet Yasin "Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

A Thematic Analysis of the Bayt al-Hikma Narrative: The Construction of History

Abstract: This study examines Bayt al-Hikma, one of the most frequently referenced institutions in the history of Islamic science and civilization. Commonly associated with the Abbasid era, the institution is intricately tied to the narratives surrounding the translation movement and holds a prominent position in modern academic discourse. Despite the scarcity of detailed historical sources, the persistence of elaborate and consistent portrayals of Bayt al-Hikma reveals a problematic contradiction in the historical record. While the available data remains limited, certain widely accepted narratives continue to circulate without undergoing critical scrutiny. This raises important questions about the relationship between the objective truth value of historical knowledge and its narrative construction.

This study aims to identify the dominant narrative frameworks concerning Bayt al-Hikma in contemporary Turkish academic literature and critically analyze them considering the historical and epistemological assumptions they reflect. Qualitative research methodology was adopted, and thematic analysis was employed. The sample comprised six master's theses written in Turkey between 2015 and 2024, all of which focused on Bayt al-Hikma and the translation movement.

The analysis identified three central narrative categories: "the learned actor," "institutional capacity," and "civilizational mission." These themes converge under the broader concept of historical construction, illustrating how events are reinterpreted through specific ideological and methodological perspectives. The findings suggest that researchers often portray historical reality as a coherent and objective entity, reflecting an underlying alignment with positivist paradigms. Overall, this study provides a critical reflection on the narrativization of the past, using Bayt al-Hikma as a case study to explore the possibilities and limitations of constructing comprehensive historical accounts from fragmented sources.

Keywords: Islamic History, Historiography, Translation Movement, Bayt Al-Hikma, Thematic Analysis.

Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası

Öz: Bu çalışma, İslam bilim ve medeniyet tarihi anlatılarında önemli bir yere sahip olan Beytülhikme kurumunu incelemektedir. Abbasiler Dönemi'ne ait bu kurum, çoğu zaman dönemin tercüme hareketiyle birlikte ele alınmakta ve literatürde yoğun anlatılarla temsil edilmektedir. Ancak tarihî kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilere rağmen kurum hakkında sunulan kapsamlı ve detaylı anlatılar, ciddi bir problem alanı oluşturmaktadır. Beytülhikme'ye dair bazı anlatıların veri temeli zayıf olmasına rağmen tekrarlandığı ve kabul gördüğü gözlemlenmektedir. Bu durum, tarihî bilginin nesnel gerçeklik değeri ile anlatı düzeyindeki inşası arasındaki ilişkiyi sorgulamayı gerektirmektedir.

Bu bağlamda araştırma, modern Türkçe literatürde Beytülhikme'nin nasıl anlatıldığını ve bunların hangi tarihsel ve epistemolojik yaklaşımlarla şekillendiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş ve veriler tematik analiz yoluyla değerlendirilmiştir. Örneklem olarak, 2015–2024 yılları arasında Türkiye'de yazılmış altı yüksek lisans tezi seçilmiştir.

Analiz sonucunda üç anlatı kategorisi tespit edilmiştir: bilim-sever aktör anlatısı, kurumsal kapasite anlatısı ve medeniyet misyonu anlatısı. Bu anlatılar, tarihin inşası teması etrafında birleşmekte ve tarihî olguların belirli ideolojik ve metodolojik çerçevelerle sunulduğunu göstermektedir. Bulgular, araştırmacıların tarihsel gerçekliği nesnel bir bütünlük içinde kurma çabalarının, pozitivist tarih anlayışına yakın bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, geçmişin anlatıya dönüştürülmesi süreci üzerine eleştirel bir değerlendirme sunmakta; çokça incelenmiş tarihsel bir kurumu merkeze alarak, parçalı kaynaklardan kapsamlı tarih anlatıları inşa etmenin imkânını ve barındırdığı riskleri tartışmaya açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tarih Yazımı, Tercüme Hareketi, Beytülhikme, Tematik Analiz.

Giriş

İslam bilim tarihi dendiğinde akla ilk gelen kurumlardan biri -belki de ilki- Abbasiler Dönemi'nin Beytülhikme'sidir. İslam tarihi, İslam medeniyeti tarihi, bilim tarihi, Abbasiler tarihi ya da halifeler üzerine yapılan dönemsel çalışmalarda Beytülhikme kurumuyla karşılaşmak mümkündür ve en olağan konulardan biri olarak karşımıza çıkar. 19. yüzyılın sonlarından beri araştırmalara konu olan Beytülhikme, son elli yıl içinde Türkçe literatürde de oldukça popüler bir konu haline gelmiş durumdadır. Bununla doğru orantılı şekilde, kurum üzerine yapılan her yeni araştırmayla ulaşılan bulgu ve yorumların daha da derinleştiği görülür. Konuyla ilgili doğrudan yazılmış çok sayıda kitap, tez, makale ve bildiri yayınlanmıştır. Bununla birlikte yayınlar incelendiğinde Beytülhikme hakkındaki anlatımların çeşitliliği, yine araştırmacıların sahip oldukları farklı görüş ve yaklaşımlar hemen dikkat çeker. Bu noktada tarih yazımı alışkanlıkları ya da gelenekleri sorgulanması gereken bir konu olarak karşımıza çıkar.

Günümüz tarih araştırmacılarının farkında olarak ya da olmayarak çeşitli tarihsel eğilimlerin etkisi altında araştırmalarını sürdürmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte tarihsel bilgiye yaklaşım ve metinlere dönük sorgulamaların tarihçileri giderek postmodern bir tutuma doğru sürüklediği ifade edilebilir. Bu doğrultuda tarihin epistemolojik imkânı da dahil pek çok konu tartışmalı ve belirsiz hale gelir. Tarihsel kaynak ve metinlerden elde edilen veriler, aslında olan gerçekliği bize sunma konusunda ne ölçüde güvenilirdir? Verilerin güvenilirliğinin sağlanamadığı ya da bundan emin olunamadığı durumda, veriden hareketle modern araştırmacının ulaşacağı genelleme ve anlatımların geçerliği nedir? Verinin doğasıyla ilgili problemler bir tarafa; araştırmacının değerlendirmelerinin taşıyacağı öznelliğin sınırlarını tespit etmek, anlatı içinde nesnel gerçekliğe ulaşmak ne kadar mümkün olabilir? Bu noktada güncel tarih araştırmalarının yaklaşımları genel iki kategoride toplanabilir. Bunlardan birincisi; tarihe, şahıs ve olay merkezli bir okuma ve nesnel gerçekliğe ulaşma motivasyonu ile bakarken ikincisi; toplumsal süreci öne çıkarır, tarihsel bilginin öznellik ve anlatı yönünü vurgular. Klasik tarih yaklaşımı olarak tanımlanabilecek birinci yaklaşım 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Annales Okulu'ndan itibaren eleştirilen bir tarih anlayışı olmuştur. Bu noktada hem geçmişteki hem de günümüzdeki tarih yazımı bir problematik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok fazla üzerinde durulmamakla birlikte İslam tarihi alanının da aynı problemlerle yüz yüze olduğunu ifade etmek gerekir. Alanla ilgili güncel literatüre bakıldığında İslam tarihi klasik kaynaklarının, tarih yazımı ya da tarih yazıcılığı açısından sıklıkla inceleme konusu yapıldığı görülür. Diğer yandan artık niceliksel olarak oldukça büyük bir hacme ulaşmış olan modern İslam tarihi araştırmalarının tarih yazıcılığı açısından taşıdıkları eğilimler pek de tartışılmamıştır. Bu çalışma, İslam medeniyetinin göz alıcı bir kurumu olarak *Beytülhikme* üzerine çağdaş araştırmalarda hâkim olan

anlatıları konu edinirken araştırmacıların ilgili konu çerçevesindeki tarih yazımı eğilimlerini de irdeleyecektir.

1. Problem Durumu

20. yüzyılın başlarından itibaren köklü eleştirilere maruz kalmasına rağmen tarih yazımında klasik yaklaşım günümüz araştırmalarının genel eğilimi gibi durmaktadır. 19. yüzyıl pozitivizminin etkisi altındaki yaklaşım geçmişi “olduğu gibi” anlatma iddiasını taşır. Tarihsel verinin nesnel, durağan ve doğrudan temsil edilebilir olduğunu varsayar. Buna karşılık yapılandırmacı, yorumlayıcı, sosyal inşacı gibi epistemolojik bakış açılarından beslenen postmodern tarih yaklaşımlarıysa tarihsel verinin mutlak surette belli bakış açıları ve anlatılar içinde şekillendiğini savunur. Böylece tarihsel veri gerçekliğin nesnel bir anlatımı olmaktan çıkar; bir inşa, yorum veya bakış açısı haline gelir. İslam tarihi ve medeniyeti üzerine yapılan ve artık günümüzde sayısı oldukça fazlalaşan araştırmalar için de aynı tartışmalar geçerlidir. Özellikle kaynaklarda çok sınırlı bilgi bulunmasına rağmen hakkında geniş bir literatür oluşmuş bulunan Beytülhikme etrafında oluşan anlatılar, verinin nesnelliği ile anlatının kurgusalılığı arasındaki gerilimi belirgin olarak hissettirmektedir. Bu bağlamda makale, tarihin nesnel biçimde sunulmasına ve sunumların ardındaki anlatılara eleştirel bir perspektifle yaklaşır.

2. Literatür Değerlendirmesi

Türkiye ve dünyada Beytülhikme üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Kurum çoğunlukla Abbasiler Dönemi tercüme hareketiyle iç içe düşünülür. Dolayısıyla tercüme hareketi yazınında bu kurumla karşılaşmak oldukça olağan bir durumdur. Modern çalışmalar konuya temelde iki farklı açıdan yaklaşır. Daha yaygın olan birinci bakış açısında, Beytülhikme’yle ilgili tarihsel gerçekliğin nesnel biçimde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Kurumun varlığı ve İslam medeniyetine katkısı verili olarak kabul edilir, sorgulamaya pek ihtiyaç duyulmaz. Yukarıda bahsedilen klasik yaklaşım çerçevesinde, verilerin tarihsel gerçekliği ortaya koyma kabiliyetine sahip olduğu varsayılır. Bu doğrultuda çoğunlukla Beytülhikme tercüme hareketinin merkezi ve kaynağı kabul edilir. Abbasi altın çağına rengini veren bilimsel gelişimin de sembolü olarak görülür. Hakkında yapılan detaylı ve özgüvenli anlatımlarsa bu tabloyu tamamlar niteliktedir. Demirci, Abdulhalimov ve Kanar’ın eserleri Türkçe literatürde, doğrudan Beytülhikme üzerine yazılmış, klasik yaklaşımı temsil eden çalışmalar olarak gösterilebilir.¹ Son yıllarda yine doğrudan Beytülhikme’yle ilişkili ya da tercüme hareketi bağlamında kurumdan detaylı bahseden tezlerin ve makalelerin genel yaklaşımının da çok farklı olmadığı söylenebilir. Kaynakların sunduğu verinin sınırlılığı hemen her araştırmada dile getirilmesine karşın, bu sınırlılığın anlatım biçimlerini pek etkilemediği ve Beytülhikme’nin neredeyse modern bir kurumsallık içinde ele alındığı görülür. Buradan hareketle son otuz-kırk yıl içinde Türkçe literatürde öne çıkan temel birkaç kitabın modern araştırmalara yön verdiği izlenimi doğmaktadır. Ancak bu ilişkinin net olarak ortaya konabilmesi için farklı çalışma ve analizlerin yapılması gerekir. Pozitivist bakışla dirsek temasını sürdüren, bununla birlikte post-pozitivist eğilimler de taşıyan ikinci yaklaşımsa kurum hakkındaki bilgilerin tekrar tekrar işlenmesi sonucunda artık neredeyse genel geçer kabul edilen kurguların oluştuğunu savunur. Bu

¹ Bk. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016); Yüksel Kanar, *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytül-Hikme* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2017); Bahrom Abdulhalimov, *Beytül-Hikme ve Orta Asya’lı Alimlerin Bağdat’taki İlmi Faaliyetleri (IX.-XI. yy)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

kurgusallığa eleştiri yöneltten araştırmacıların başında Gutas gibi isimler gelir.² İkinci yaklaşımın Türkiye'deki literatürde daha azınlıkta kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Menek ve Şenel, tercüme faaliyetleri üzerine yapmış oldukları doktora çalışmalarında Beytülhikme'yle ilgili genel kabullere eleştirel yaklaşmışlardır.³ Diğer yandan postmodern yaklaşım çerçevesinde, kaynaklardaki Beytülhikme'yle ilgili verinin bağlamı, doğası ve bu veri üzerine inşa edilen anlatının imkânı üzerine pek düşünülmediği tespiti yapılabilir. Literatürdeki bilgi çeşitliliği ve pek çok durumdaki tutarsızlıklar göz önüne alındığında, Beytülhikme'yle ilgili tarihsel bilginin üretimi ve arka planda yer alan anlatılara dair eleştirel bir okuma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

3. Araştırmacının Amacı, Sorusu ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı, seçilen örnek metinler üzerinden yapılacak analizle, modern Türkçe literatürdeki Beytülhikme anlatılarını ortaya çıkarmak ve bu anlatıların inşa biçimlerini eleştirel bir bakışla değerlendirmektir. Araştırma tarihsel gerçekliğin nesnel sunumunu eleştirirken tarih yazımının aynı zamanda bir inşa süreci olduğunu savunur. Bu bakımdan araştırmacının amacı, farklı görüşler arasındaki en doğruyu seçerek ya da yanlış bilgileri eleyerek Beytülhikme'nin aslında ne olduğunu ortaya koymak değildir. Bunun yerine, tarihsel bir kurum olarak Beytülhikme *örnek olay* şeklinde ele alınır. Bu bağlamda seçilen metinlerin tematik olarak çözümlenmesi suretiyle tekrar eden anlatıların, söylemlerin ve varsayımların keşfedilmesi hedeflenmiştir. Buradaki amaç, nesnel kabul edilen veriden hareketle yapılan tarih inşasına dikkat çekmek ve tarihsel verinin doğasından kaynaklanan riski görünür kılmaktır. Araştırma sorusu bu doğrultuda şekillendirilmiştir: "Modern Türkçe literatürde Beytülhikme nasıl anlatılmaktadır ve yapılan anlatılar hangi tarih yaklaşımlarını yansıtır?"

Tarih yazıcılığı, güncel İslam tarihi literatürünün popüler konularındandır. Bununla birlikte genelde geçmiş dönemde yaşamış tarihçilerin eserleri üzerinde gelişme göstermiştir. Bu çalışma Beytülhikme kurumu özelinde modern tarih yazımını konu edinmesiyle alana katkı yapmaktadır. Tarihsel bilginin güncel çalışmalardaki üretim biçimlerine eleştirel yaklaşması, bilim tarihi anlatımlarındaki baskın yaklaşımları sorgulaması, tarih yazımı eğilimlerine ve epistemolojik bakış açılarına dikkat çekmesi bakımlarından önem taşır. Böylece tarih yazımında bilimsel farkındalığı artırır. Araştırma nitel yöntem ve nitel yöntem içinde yaygınlıkla kullanılan tematik analiz tekniğini kullanması açısından, yöntemsel bir tarih araştırması örneği sunarak literatüre katkı yapar. Ayrıca yöntem konusunu başlığa taşıyarak tarih alanında yöntemsel çalışmayı vurgulamış olur. Kuramsal ve yöntemsel bakış açısıyla araştırma, sadece Beytülhikme konusuna değil, bilim tarihi ve İslam tarihi dahil genel olarak tarih araştırma alanına katkı sunar.

4. Kuramsal Çerçeve

Daha çok klasik tarih anlayışı doğrultusunda üretilmiş modern akademik araştırmalara eleştirel yaklaşan bu çalışma, kuramsal olarak postmodern tarih anlayışı doğrultusunda şekillenmiştir. Klasik yaklaşımda gözlemci konumunda bulunan tarihçi, elindeki veriden hareketle geçmiş "olduğu gibi" açıklama iddiasındayken postmodern tarih kuramlarında tarihin anlatıya dayanan doğasına dikkat çekilir. Bu yaklaşımda tarihsel bilgi geçmişteki gerçekliğin

² Bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015).

³ Bk. İbrahim Halil Menek, *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü* (Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020); Samet Şenel, *Halife Me'mun'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022).

kendisi olarak kabul edilmez. Her bilgi bir seçme, ilişkilendirme ve yorumlamanın ürünüdür. Doğal olarak bu ürünler tarihçinin bakış açısı ve dönemin söylem biçimleriyle şekillenmiştir; tarihsel anlatım da -doğası gereği- nesnel temsiliyetlerden çok belli çerçevelerde şekillenen anlatılardır. Bu nedenle çalışmada *anlatı* kavramına merkezî bir önem verilmiştir. Böylece sadece ne söylendiği değil hangi biçimde söylendiği ve ne söylenmek istendiği, araştırmanın ilgi alanına girmektedir. Buradan hareketle denebilir ki Beytülhikme hakkında bilgi veren metinler sadece bir kurumun tarihini aktaran yazılar olarak ele alınmamış; bir tarihsel bakışı, medeniyet yaklaşımını ve ilerleme düşüncesini yansıtan veri kaynağı olarak düşünülmüştür.

5. Yöntem

Araştırma, daha önce ifade edildiği üzere nesnel tarihsel gerçekliği keşfetmek amacıyla konuya yaklaşmaz. Bunun yerine -kuramsal çerçeveye uyumlu olarak- tarihin nasıl anlatıldığını çözümlemeye çalışır. Metinleri derinlemesine inceleme ve arka plana dair anlatıları ortaya çıkarma çabası yapılandırmacı ve yorumlayıcı paradigmalara bakış açısını yansıtmaktadır. Nitel araştırma yöntemi bu epistemolojik paradigmalara doğal bir yakınlık içindedir. Bu nedenle araştırma temel nitel araştırma desenine göre kurgulanmıştır. Çalışma, araştırmacıların anlatılarını tarihsel bilgiyle ilişkilendirme biçimlerine eleştirel yaklaşır. Buna uygun olarak tekrarlayan örüntüleri keşfetmek amacıyla tematik analiz tekniği uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini modern dönemde Türkiye'deki akademik çevrelerde gelişen Beytülhikme literatürü oluşturur. Konuyla ilgili yüksek lisans tezlerinin literatürde yaygın olan eğilim ve görüşleri geniş ölçüde yansıtacağı varsayılarak amaçlı örnekleme tercih edilmiş, 2015-2024 yılları arasında Beytülhikme ve tercüme faaliyetleri konusunda yapılmış yüksek lisans tezleri seçilmiştir. Nitel araştırmalarda derinlemesine analiz hedeflendiğinden örneklemin sınırlı tutulması genel bir prensip olarak ifade edilebilir. Son on yıla ait yüksek lisans tezlerinin yürütülmesi planlanan analiz için uygun bir set oluşturduğu kanaati hasıl olmuştur. Aynı zamanda analizin en güncel ve birbirine yakın zaman aralığına ait bir örneklem üzerinde yürütülmesinin araştırmanın güvenilirliğini artıracakı düşünülmüştür. İlgili yıllar arasında amaçlanan konuyla ilgili yapılmış toplamda altı adet tez belirlenmiştir. Tezler, Yükseköğretim Kurul Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nden erişilebilir durumdadır ve Tablo 1'de kronolojik bir sırayla gösterilmiştir.

Tablo 1: Analizde Kullanılan Yüksek Lisans Tezleri

Yıl	İsim	Tez Başlığı	Tür	Üniversite	Anabilim Dalı
2015	Yusuf Polat	Yusuf Polat, Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytül-Hikme	Yüksek Lisans	Ondokuz Mayıs Üni.	Tarih Eğitimi Anabilim Dalı
2016	Ayşe Alan	İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri Ve Mütercimler	Yüksek Lisans	Atatürk Üni.	Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
2017	Abdullah Burgu	Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri	Yüksek Lisans	Selçuk Üni.	Tarih Anabilim Dalı

2019	Eylem Aslan	Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme ve Felsefe Çalışmaları	Yüksek Lisans	Akdeniz Üni.	Felsefe Anabilim Dalı
2020	Şükran Erden Biçer	Beytül'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi	Yüksek Lisans	Bursa Uludağ Üni.	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
2023	Yusuf Alparslan Avcı	Beytül'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi	Yüksek Lisans	Akdeniz Üni.	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Analize konu olan tezlerin içerik ve yaklaşımları hakkında kısa bir betimleme yapmak, örneklem seçilen metinlerin bağlamını anlamak açısından önem arz edecektir. Beytülhikme'yi "bir eğitim ve tercüme kurumu" olarak ele alan Polat, bu yaklaşımı tezinin başlığına taşımıştır. Çalışmasında halifeler tarafından kurulan, önemsenen ve yakından takip edilen kurumun yapısını ön plana çıkarır. Gelişim evreleri, çalışanları, bölümleri ve sürdürülen akademik çalışmalar hakkında detaylı bilgiler sunar. Polat'ın yaklaşımına göre Beytülhikme, tam anlamıyla kurumsal bir üniversite niteliğini taşır.⁴ İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist* adlı eserinde geçen bilgilere dayanarak tercüme faaliyetleri ve mütercimleri araştıran Alan, çeşitli yerlerde Beytülhikme'ye dair düşünce ve tespitlerini paylaşır. Genel yaklaşım itibarıyla Beytülhikme'yi büyük bir kütüphane ve çeviri kurumu olarak değerlendirir.⁵ Burgu, Abbasiler Dönemi tercüme faaliyetlerini konu edindiği çalışmasında Beytülhikme'yi merkezi bir konuma yerleştirir. Kurumun ortaya çıkışında belli şahıslardan çok, süreci öne çıkarır. Bununla birlikte döneme ait tercüme etkinliklerinin ve bilimsel çalışmaların çoğunlukla Beytülhikme bağlamında ele alınması dikkat çekicidir. Beytülhikme bir kütüphane, çeviri kurumu ve akademi olarak sunulur.⁶ Aslan, Türk-İslam felsefesinde Beytülhikme'nin yeri ve önemine dair yapmış olduğu çalışmasında kurumun çok fonksiyonlu yapısına vurgu yapar. Genel olarak oryantalistler tarafından öne sürüldüğünü ifade ederek kütüphaneye indirgeyici anlatıya karşı çıkar. Kütüphanenin, bu kapsamlı bilim merkezinin sadece bir bölümünü oluşturduğu kanaatini taşır. Burgu'da olduğu gibi dönemin ilmi gelişmelerini ve şahıslarını Beytülhikme bağlamında ele alır.⁷ Biçer, İslam dünyasını dönüştüren tercüme hareketinin kurumsal yanı olarak değerlendirdiği Beytülhikme'yi ele aldığı çalışmasında, kurumun çok fonksiyonlu yapısına vurgu yapar. Beyülhikme'nin sadece kütüphaneden ibaret olduğu şeklindeki yaklaşımları o da eleştirir. Çevirinin sürekliliği içinde Beytülhikme'nin İslam düşüncesine katkısını açıklamayı hedefler.⁸ Son olarak Avcı, Beytülhikme'nin kelam ilminin gelişimine katkısını incelediği çalışmasında bu kurumun ortaya

⁴ Yusuf Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytül'l-Hikme* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁵ Ayşe Alan, *İbnu'n-Nedim'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁶ Abdullah Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁷ Eylem Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül'l Hikme ve Felsefe Çalışmaları* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁸ Şükran Erden Biçer, *Beytül'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

çıkışı, gelişimi, işleyişi ve etkileri hakkında detaylı anlatımlar yapar. Çalışmanın asıl odak noktasını ise Beytülhikme’de yapılan çevirilerin ve yürütülen ilmi toplantıların kelam ilminin gelişimine etkisi oluşturur. Avcı’nın araştırması genel anlamda Beytülhikme’yi; bilimin ve düşüncenin aktarıldığı, üretildiği ve yayıldığı merkezi bir kurum, bir akademi olarak sunar.⁹

Veri toplama sürecinde, belirlenen yüksek lisans tezleri içerik incelemesine tabi tutulmuş; Beytülhikme’yle ilgili ifade, cümle ve bağlamlar seçilerek ayrı bir microsoft word dosyasında veri seti oluşturulmuştur. Süreç sonunda elde edilen yaklaşık üç yüz adet analiz birimi, analiz yapılmak üzere microsoft excel programına aktarılmıştır. Tematik analiz sürecinde öncelikle verilerin bağlamları üzerinde durulmuş ve her bir verinin bağlamı excelde yeni bir sütuna özet halinde yazılmıştır. Bir yan sütun kullanılarak -tematik analizdeki açık kodlama usulüyle- veri baştan sona kodlanmıştır. Kodlamada sadece içerikte geçen örüntülerin tespitiyle sınırlı kalınmamış, anlatı ve söyleme duyarlı bir tematik analiz yürütülmüştür. Kodlar üzerinden *bilim-sever aktör anlatısı*, *kurum kabiliyeti anlatısı* ve *medeniyet misyonu anlatısı* şeklinde üç kategoriye ulaşılmış, tündengelim bakış açısıyla kodlar yeniden değerlendirilerek son şeklini almıştır. Tablo 2, kodların kategoriler altındaki dağılımını gösterir. Analiz sonucunda ulaşılan üç kategorinin, *tarihin inşası* temasında birleştiği görülmüştür. Elde edilen kategoriler ve ulaşılan tema - Beytülhikme örneğinde- tarihsel verinin, bağlamının dışına çıkarılarak nasıl yeni bir anlatı inşa edilebildiğini göstermektedir.

Tablo 2: Tarihin İnşası Temasını Oluşturan Kod ve Kategoriler

Kategoriler	Kodlar
Bilim-sever Aktör Anlatısı	bilim farkındalığı, kitaba değer
Kurum Kabiliyeti Anlatısı	adaptasyon, bilim insanı çıkarma, bilim üretme, bilimi Arapçaya aktarma, bilimi test etme, çokkültürlülük, nitelikli personel, kolektif iş ve ürün, organizasyon, örneklik
Medeniyet Misyonu Anlatısı	bilgi yayma, bilim mirasını koruma, çeviriyi odaklama, hakikat arayışı, öncü bilim merkezi

6. Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirlik, yorumların tutarlılığı ve veriye dayalı açıklamaların derinliğiyle sağlanır. Araştırmada bu ilkeleri sağlamaya yönelik olarak çeşitli stratejiler benimsenmiş ve uygulanmıştır. İlk olarak örneklem seçiminde analizin üzerine inşa edildiği veri kaynağının konuyla örtüşmesini güvence altına almak için *amaçlı örnekleme* metodu tercih edilmiştir. Böylece literatürde rastgele kaynaklardan değil doğrudan Beytülhikme’yi konu alan ya da anlatısının merkezine Beytülhikme’yi yerleştiren tezler seçilmiştir. İkinci olarak açık, sistematik ve yinelenebilir bir analiz prosedürü takip edilmiştir. Şekil 1’deki ekran görüntüsü excel programında sürdürülen analizin basamaklarını gösterir. Yorumların geçerliğini artırmak amacıyla bağlama duyarlı bir açık kodlama yapılmıştır. Betimsel analizlerde sıklıkla alıntılar yapılarak yorumların öznelliği sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarih yazım yaklaşımlarına

⁹ Yusuf Alparslan Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

ve yer yer epistemolojik bilgi kuramlarına dayalı yapılan yorum ve değerlendirmelerle analiz, öznel ve bireysel çıkarımların ötesine taşınarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Böylece araştırmacı; kendi tarihsel, akademik ve kültürel bağlamının analiz sürecine etkisini göz önünde bulundurmuş, tekil bakış açılarından kaynaklanabilecek okumaları kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Şekil 1: Microsoft Excel'de Yapılan Tematik Analizden Bir Ekran Görüntüsü

Tema	Kategori	Kod	Bağlam	Analiz Birimi
220 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	Memun'un istihdam şeması: başkan, müstensih, katip, mütercim, hizmetli	Memun – Sistimli bir çeviri kurumu olarak düzenleme yapılması – vakıf, B'i
221 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'de hizmet kadrosu	"Beytül-Hikme'deki görevliler iki kısma ayrılır: İlmî/akademik personel: Sâ
222 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	farklı din ve milletlerden görevliler	B'nin İskenderiye'den sonra ikinci büyük kütüphane olması – yüz binleri ge
223 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	hazin, yardımcı kadro	Hazin – ilmi ve idari sorumlu – kitap kabul, kataloglama, rafa dizme, tamir e
224 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'nin kadrolu personele sahip olması	"Emeviler zamanında şahsi teşebbüslerle meydana gelen tercüme faaliyet
225 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'nin yönetici, bilgin ve hizmet sınıfından personele sahip olması	Kurumsal yapı – Sahibu B – ilmi ve hizmet personeli – hizmet: mücellid, mû
226 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	Tercümanların B personelinin çoğunu oluşturmaları	"Tercümanlar, sayı itibarıyla Beytül-Hikme personelinin çoğunluğunu oluşt
227 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'de birçok mütercimin çalışması	"Tercüme faaliyetlerinin faal olarak yürütüldüğü Beytül-Hikme'de birçok
228 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	çok sayıda görevli	B'nin İskenderiye'den sonra ikinci büyük kütüphane olması – yüz binleri ge
229 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	Feth b. Hakan'ın B'ye benzer bir kütüphane kurma isteği	Feth b. Hakan'ın B modelinde bir kütüphane kurmak istemesi – Ali b. Yahyâ
230 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	zengin ve ilim meraklılarının B benzeri özel kütüphaneler kurması	Zengin ve ilim meraklılarının B benzeri özel kütüphaneler kurması – Şakiroj
231 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	B'nin sonraki kütüphane ve medreselerin oluşumuna öncülük etmesi	"Beytül-Hikme, kütüphane ve medreselerin oluşumuna da öncülük etmiş
232 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	Me'mun'un halka açık kütüphanesi kurması	Memun – halka açık geniş bir kütüphane kurması (biçer, 27)
233 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	Me'mun tarafından geniş okuma salonuyla kütüphanenin halka açılması	Memun döneminde yapılan yeni düzenlemeyle geniş bir okuma salonu ya
234 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	kütüphanenin Me'mun döneminde halkın kullanımına açılması	"Me'mun çeşitli şehirlerde yaptığı fetihler esnasında oradaki eserleri Bağda
235 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	özelden genele kütüphanenin gelişimi, günümüz kütüphanelerine benzerliği	Abbasi döneminin (750-1257) kuruluş yıllarında halife ve yönetim kadrosu
236 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	B'de üretilen eserlerin başka kütüphanelere gönderilmesi	"Kitapların muhafaza edildiği bir kütüphane, tercüme ve teliflerin yapıldığı
237 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	tercüme eserlerin çoğaltılması ve çeşitli bölge kütüphanelerine gönderimi	"Müstensihler, kitapların çoğaltılması, tercüme edilen eserlerin birkaç nüsu
238 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	Mansur'un tozlu raflarda kaybolmaya yüz tutmuş kitapları toplatması	"Abbasi halifesi Mansur (754-775) da kendi sınırları içerisinde bulunan tozlu
239 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	toplanan kitaplarla insanlığın mirasını koruması ve aktarılması	B'nin toplanan kitaplar sayesinde insanlığın mirasını koruması ve aktarması
240 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	zengin bilim mirasına sahip bölgenin merkezinde kütüphanenin gerekliliği	"Diğer yandan hem halifelerin hem de yönetimdeki ilim hâmlerinin ortay
241 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	B'nin eski ve yeni kitapların toplandığı bir kütüphane olması	"Bu kurumun beş önemli fonksiyonu vardır. Birincisi, Beytül-Hikme, o dön
242 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	farklı medeniyetlerin birimikinin B'de Arapçaya aktarılması	"Mütercimler farklı medeniyetlerin bilimsel ve felsefî birikimlerini Beytül
243 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	çevirinin B'nin merkezi haline gelmesi	"İlk nüvelerinin atıldığı günden kurulduğu zamana kadar maddi anlamda kü
244 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	tercümenin B'nin en önemli fonksiyonu olması	"Beytül-Hikme'nin en önemli fonksiyonu, daha önceki dönemlerde çeşit
245 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	çeviri faaliyetinin B'nin en önemli fonksiyonu olması	"Beytül-Hikme'nin en önemli fonksiyonu, söz konusu çeviri faaliyetleridir

7. Araştırmacının Sınırlılıkları

Araştırma, benimsediği yöntemsel yaklaşımların ve dayandığı kuramsal temellerin beraberinde getirdiği bazı sınırlılıklar barındırır: 1. Çalışma Türkiye'de 2015-2024 yılları arasında, belirlenen çerçevede yapılmış yüksek lisans tezleriyle sınırlandırılmıştır. En güncel literatürün incelenmesini sağlamakla birlikte bu sınırlandırma; doğrudan konuyla ilgili kitapları, doktora tezlerini, makaleleri ve bildirileri dışarıda bırakmaktadır. Ayrıca tematik olarak Beytülhikme ya da tercüme hareketlerini ele almamakla birlikte konudan bahseden geniş literatür de kapsamın dışında kalmaktadır. 2. Araştırma bir kurum olarak Beytülhikme'nin kendi tarihsel gerçekliğine değil kurumla ilgili modern literatürde yaygınlık kazanan anlam ve anlatılara odaklanır. Dolayısıyla kurumun gerçekte ne olduğu, kim tarafından kurulduğu, kronolojik olarak nasıl bir seyir takip ettiği gibi konularda en doğru görüşü belirleme veya yanlış görüşleri eleme gibi bir tutum benimsenmemiştir. Aksine araştırma, bu tutuma yönelik bir eleştiri barındırır. 3. Araştırmada uygulanan tematik analiz tekniği metinlerin içeriğine dair derinlemesine bir bakış imkânı sunmakla birlikte söylem analizi, içerik analizi ve karşılaştırma gibi farklı yöntemlerin sağlayacağı bakış açılarını dışarıda bırakmaktadır. Bu yönüyle metinlerde öne çıkan anlatıların ideolojik arka planı, söz konusu tarih yazımı alışkanlığındaki politik etkiler, anlatıların modern toplumdaki karşılığı gibi konular araştırmanın kapsamında yer almaz. 4. Araştırmada, belirlenmiş olan kuramsal çerçeveden kaynaklı sınırlılıklar da vardır. Araştırmanın genel olarak klasik tarih yazımına yönelik bir eleştiri içermesi ve postmodern tarih yazımının yaklaşımları doğrultusunda ilerlemesi, tarihsel anlatının inşasına odaklanmasına imkân verir. Buna karşılık alternatif tarih yazım yaklaşımlarının Beytülhikme kapsamında değerlendirilmesi analiz ve yorum kapsamının dışında bırakılmıştır. İfade edilen sınırlılıklar doğrultusunda araştırma, belli bir odakla konunun derinlemesine ele alınmasını sağlarken tarih yazımı konusunda farklı

kuramsal çerçeve ve metodolojik yaklaşımlarla farklı kapsamlarda yeni araştırmaların yapılmasının gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

8. Bulgular ve Tartışma

Analiz sonucunda elde edilen bulgular, alıntılar içeren betimsel analizle desteklenerek açıklanmıştır. Makale formatındaki sınırlılık dikkate alınarak yorum ve tartışma ayrı bir başlık altında değil ilgili betimsel analizin devamında yapılmıştır. Alt başlıklar analizde ulaşılan kategorilere göre şekillenmiştir. Buna göre “Bilim-sever Aktör Anlatısı”, “Kurum Kabiliyeti Anlatısı” ve “Medeniyet Misyonu Anlatısı” şeklindeki üç başlık altında bulgular açıklanmış ve tartışma yürütülmüştür.

8.1. Bilim-sever Aktör Anlatısı

Bir kütüphane, çeviri merkezi ya da akademi olarak nasıl ele alınırsa alınsın Beytülhikme’nin ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik anlatımlarda belli şahıs ve isimlerin öne çıkarıldığı görülebilmektedir. Bu doğrultuda kurum, çoğu durumda Abbasi halifeleri Mansur, Harunürreşid ve Me’mun ile devlet adamı olarak Bermekiler etrafındaki anlatımlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılır. Açıklamalarda söz konusu isimlerin bilime ve kitaba değer vermeleri özellikle öne çıkan bir durumdur. İlgili verilerin bağlamları üzerinden yapılan kodlamada *bilim farkındalığı* ve *kitaba değer* şeklinde iki kod belirmiştir. Bu kodları alt anlatı şeklinde düşünmek de mümkündür. Bilim farkındalığı anlatısında dönemin öne çıkan halife ve devlet adamlarının önceki bilim geleneği konusunda sahip oldukları bilinç ve bilime verdikleri önem dikkat çeker. Bilime verilen değerle sarayda farklı halifelerin katkısıyla şekillenecek Beytülhikme kurumunun oluşumu arasında organik bir bağ kurulur. Tercümelerin başlaması kurumun gelişimi için hayati bir rol oynar. Halifelerin sunmuş ya da sunmamış oldukları destekler doğrultusunda yapılan dönemlendirmeler dikkat çeker. Kitaba değer anlatısı da yine önemli tarihi aktörleri ön plana çıkarmaktadır. Sarayda biriken kitapların saklanması ve korunması amacıyla oluşturulan mekânlar, doğrudan belli isimlerle birlikte ele alınır ve onların kitaba verdikleri önemin bir sonucu olarak belirir. Genellikle anlatımların merkezinde yer alan isimler olarak Mansur, Harunürreşid ve Me’mun’un kitap temin etme duyarlılığı ve bunun için ortaya koydukları çaba dikkat çeker. Genel birkaç noktada özetlemeye çalıştığımız bu tür anlatımların, Beytülhikme’nin oluşum ve şekillenmesinde hayati bir role sahip görüldüğü tespiti yapılabilir. Burada kurumun varlığı ve devamlılığı -toplumsal ve kültürel etkileşimlerden çok- büyük ölçüde belli şahısların inisiyatifine, daha açık ifade etmek gerekirse kitap ve bilime gösterdikleri olağanüstü ilgiye bağlanmış gibidir. Buna dayalı olarak kodların altında birleştiği kategori *bilim-sever aktör anlatısı* adını almıştır.

Bilim-sever aktör anlatısında yer alan merkezi bir konu olarak saray kütüphanesi, devlet ileri gelenlerinde görülen *kitaba değer*in en somut göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Halife Mansur’dan itibaren biriken kitapların muhafazası ve düzeni için tahsis edilen oda veya mekânlardan bahsedilmektedir.¹⁰ Harunürreşid ve Me’mun dönemlerinde yapılan ekleme ya da düzenlemeler de anlatımlarda sıklıkla yer bulur.¹¹ Yine bu saray kütüphanesinin tercüme

¹⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 44-45, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 15; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 25; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 15.

¹¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21-22; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 19-20; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

etkinliğinin azalmasından sonra varlığını sürdürdüğü¹² hatta Abbasiler'e son veren Moğollar tarafından ortadan kaldırıldığı şeklindeki anlatımlarla karşılaşmak mümkündür.¹³ Diğer yandan araştırmacıların saray kütüphanesiyle Beytülhikme'nin aynılığı konusunda bir şüphe taşımadıkları söylenebilir. Çeviri hareketinin merkezi olarak görülen Beytülhikme'nin, hareketin sona ermesinin ardından, başta olduğu gibi kütüphane şeklinde varlığını sürdürdüğünü dile getirdikten sonra Aslan, "Bu durum [...] Beytül Hikme'nin sadece kütüphane olduğu yanılışına pek çok kişiyi düşürmüştür."¹⁴ der. Ancak kütüphanenin ne zamandan itibaren "Beytülhikme" olarak isimlendirildiği konusundaki anlatımlarda belirsizlikler kendini göstermektedir. Avcı'nın "Beytül-Hikme, o dönemde yazılmış olan eserlerle birlikte kadim kültürlerle ait eserlerin toplandığı bir kütüphaneydi."¹⁵ şeklindeki ifadesi, ilk kuruluşundan itibaren kullanımın varlığını ima eder. Aslan'ın "Beytül-Hikme'nin Sasani dilindeki ismi kütüphane anlamına geliyordu."¹⁶ ifadesi de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Böyle bir açıklama Mansur'un, Sasani sarayındaki kütüphane kurumunun bir benzerini kendi sarayında kurarken ismini de doğrudan aktarımla benimsemiş olduğunu düşündürür ve bu anlatım, ismin en başından beri var olduğu anlamına gelir. Burada adı geçen saray kütüphanesiyle Beytülhikme arasındaki ilişkiyi çözümlemeye girişmeyeceğiz. Daha önce vurgulandığı üzere, bu araştırmanın amacının Beytülhikme'nin neliğini ortaya koymak olmadığını, dolayısıyla görüşleri tartıp eledikten sonra en doğru anlatıma ulaşmanın hedeflenmediğini hatırlamak gerekir. Amacımız anlatılardaki bazı problemli alanlara dikkat çekmek ve bu anlatıların imkânını tartışmaya açmak olacaktır. Bu doğrultuda incelenen metinlerin, bir saray kütüphanesi olarak Beytülhikme'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreci, büyük tarih anlatısına yerleşen bir bütünlük halindeki sunuşunun tartışılır bir durum olduğunu ifade etmek gerekir. Beytülhikme'yle ilgili verilerin sınırlılığı, bizzat araştırmacılar tarafından sıklıkla vurgulandığı gibi genel literatürde de açıklıkla ifade edilen bir durumdur. Yine de metinlerin, bütünlüklü bir tarih anlatısı üretme hedefini büyük ölçüde takip ettikleri görülür. Bu yaklaşım, farklı bağlamlarda üretilmiş pek çok verinin -burada kütüphaneye ilgili veriler- Beytülhikme'yle ilgili görülmesi riskini ortaya çıkarmaktadır ve bu verilerin gerçekten adı geçen kurumla ilgili olup olmadığı, incelenen metinlerde bir tartışma konusu yapılmamıştır.

Kitaba değer, üzerinde en fazla durulan konulardan biri olarak dikkat çeker ve halifeler başta olmak üzere devlet erkânının kitaba olan ilgisi sıklıkla vurgulanır. Onlardan önce bilimin artık değer görmediğini ima eden anlatımlarla Abbasilerin bilime katkısı daha da dramatik hale getirilir. Çünkü onlar ve kurmuş oldukları Beytülhikme kütüphanesi sayesinde kadim kültürlerin eserleri toplanmış ve insanlığın bilim mirası korunmuştur.¹⁷ Aksi halde bu mirası temsil eden kitapların "tozlu raflarda kaybolmaya yüz tutmuş"¹⁸ olduğu vurgulanır. Söz konusu anlatım toplumsal dinamiklerle evrilen bir süreç yerine devlet adamlarının temsil ettiği ve yürüttüğü bir süreç anlatımını beraberinde getirmektedir. Bu yönüyle anlatım, şahıs ve olay merkezli klasik tarih yaklaşımını temsil etmekte; buna karşılık bireylerin ve küçük grupların tarihsel sürece katkısını dışlamakta veya en azından önemsizleştirmektedir. Metinler tarafından vurgulanan bu ilginin, aynı zamanda hilafet merkezinde bir kütüphane oluşmasının nedeni ve

¹² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 68.

¹³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 69.

¹⁴ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 20.

¹⁵ Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, vi.

¹⁶ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 4.

¹⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 61; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6.

¹⁸ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 11-12.

ön şartı olarak sunulduğu da söylenebilir. Bu yönüyle devlet erkânının kitaba olan ilgisinin önemszenmesi ve anlatımlarda yoğun olarak işlenmesi şaşırtıcı değildir. Bu konuda en dikkat çekici anlatımlar halifeler etrafında şekillenir. Halife Mansur’dan itibaren kitaba ilginin, yükselen bir trend halinde sürekli arttığı görülür. Polat’ın “ciltler dolusu”¹⁹ şeklinde ifade ettiği bu kitap yoğunluğunun bir sonucu olarak kitaplara ayrılan yer sürekli genişletilmek durumunda kalmıştır. Bu anlamda verilen en dikkat çekici örnek Harunürreşid Dönemi’nde toplanan kitaplar ve yapılan çeviriler dolayısıyla Mansur’un hizânesinin artık yeterli gelmemesidir.²⁰ Halifelerin ilgisi sadece kitapların çoğalması ve kütüphane ihtiyacı çerçevesinde ele alınan bir durum değildir. Bu konuda halifelerin kitap temini için takip ettiği özel stratejilere dair çok daha detaylı açıklamaların yapıldığı anlatımlarla karşılaşmak mümkündür. Örneğin Mansur, ülke sınırları içindeki bütün bölgelerden her dilde kitabı toplamayı amaç edinmiş bir yönetici olarak karşımıza çıkar.²¹ Ayrıca Bizans’tan kitap getirmeleri için elçiler gönderdiğini de görürüz.²² Böylece gündelik hayattaki olağan akışın dışına çıkan, halifenin belli bir proje ve program dahilinde kitap toplamayı devlet politikası haline getirdiği bir anlatı inşa edilmiş olur. Yazarlar tarafından öyle tanımlanmış olmasa da söz konusu anlatım, Gutas’ın öne sürdüğü ve Mansur tarafından benimsendiğini iddia ettiği Zerdüştcü imparatorluk ideolojisiyle örtüşmektedir. Çünkü bu ideolojiye göre bilime dair yazılan her ne varsa hepsi daha önce Zerdüş’ün yazmış olduğu kitabın dağılmış parçalarına dayanmaktadır ve ideolojinin en temel amacı dağılmış bu parçaları bir araya getirmektir.²³ İncelenen metinlere göre Halife Mansur gerçekten de ülke içinden ve dışından, ulaşabildiği her yerden, hangi dilde olursa olsun bütün kitapları toplamaya çalışmaktadır ve bu yönüyle Zerdüştcü ideolojiyi benimsemiş bir Sasani imparatoru gibidir. Mansur dışında Harunürreşid ve Me’mun’un kitaba yönelik ilgileri de ön plana çıkan konulardır. Harunürreşid dedesi gibi gerekiyorsa elçiler göndererek kitap temin eden ve getirilen kitapların çevirisine önem veren bir halife olarak anlatılır.²⁴ Aynı hassasiyeti taşıyan Me’mun, özellikle Bizans’a karşı yürüttüğü askeri seferler esnasında kitap toplamaya da önem vermiştir.²⁵ Bu anlatımlar da -Mansur’da olduğu gibi- kitaba ve dolayısıyla bilime ilginin idareciler tarafından yönetildiği ve yönlendirildiği şeklindeki okumayı desteklemektedir. Anlatımlarda kütüphanenin ortaya çıkışı bu ilginin doğrudan ve doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar ve devlet merkezli okumanın bir sonucu olarak İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlerin merkezine yerleşir.

Yapılan analiz doğrultusunda Beytülhikme’nin oluşumundaki en kritik rolün, kitap temin etmeye yoğun ilgi duyan halifelere verildiği söylenebilir. Bununla birlikte halifelerin kitaba ilgisi sadece toplama faaliyetiyle sınırlı görülmez. Bizzat onların yönlendirmesi ve himayesi altında yoğun bir çeviri ve çoğaltma faaliyetinin yürütüldüğü de anlaşılmaktadır. Polat, Bizans’tan kitap getiren Harunürreşid’in bu kitapların “tercümesine ve çoğaltılmasına özel alaka”²⁶ gösterdiğini ifade eder. Aslan da kütüphanede vardiyalı çalışan müstensihlerden bahseder.²⁷ Anlatımlardan, kitap çoğaltma işleminin idarecilerce önemsendiği ve kurumsal olarak işletildiği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber çok çeşitli dillerde toplanan

¹⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20.

²⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 19.

²¹ Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 11-12.

²² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 4.

²³ Gutas, *Yunanca Düşünce*, 42-43.

²⁴ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 83.

²⁵ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 20.

²⁶ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21.

²⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 25.

kitapların neden çoğaltıldığı konusu belirsizlikler taşır. Genel anlatım kitabın kütüphaneye kazandırılması vurgusu taşır. Ancak gelen kitap zaten kütüphaneye konulduğuna göre bu çoğaltmanın neye matuf olarak yapıldığı açık değildir. Diğer yandan Aslan, şahıslara ait kitapların çoğaltılıp kütüphaneye kazandırılmasıyla ilgili bir detay verir. Müstensihler hakkında, “Eserin sahibi kitabını kuruma göndermek istemezse onların yanına kadar giderlerdi.”²⁸ der. “Kütüphane için kitap çoğaltma” anlatısının burada tutarlı bir bağlama oturtulduğu söylenebilir. Ancak bu tür bir kurumsal anlatı, birey hak ve özgürlüklerini merkeze alan modern kurumsal işleyişi çağrıştırmaktadır. Bu yönüyle anakronik bir anlatım riski barındırır.

Analizde *kitabı değer* şeklinde kodlanan ilgi ve etkinlikler, sadece halifelere özgü görülmez; devlet adamları hakkındaki anlatımlar da dikkat çeker. Bu doğrultuda Harunürreşid Dönemi’nde devletin yönetiminde öne çıkan Bermeki ailesinin kitaba verdiği değer, Beytülhikme kütüphanesinin gelişimine katkı sağlayan bir durum olarak önemsenir.²⁹ Diğer yandan Bermekilerin kendi özel kütüphaneleri de anlatımlarda sıklıkla yer bulur.³⁰ Bu durumda Bermekilerin saray kütüphanesi olarak görülen Beytülhikme’ye hangi şartlar altında destek oldukları belirsiz kalır. Şenel de literatürdeki bu çelişkinin farkına varmış ve Beytülhikme kütüphanesinin ilk olarak Bermekiler tarafından kurulduğu iddiasını dile getirmiştir.³¹ Her ne şekilde olursa olsun Bermekilerin desteğiyle ilgili ortaya çıkan ikilemin, klasik olgu merkezli tarih okuması izi taşıdığı söylenebilir. Bu yaklaşım araştırmacıyı, dönem içinde kitaba yönelik ilgiye dair her veriyi merkezi bir kurum olarak öne çıkan Beytülhikme kütüphanesiyle ilişkilendirmeye zorlar. Mesela Beytülhikme hakkında “Bağdat Kütüphanesi”³² tanımlaması bu zorlamanın bir yansıması gibi durmaktadır. Bermekilerin rolüne dönecek olursak; Burgu’nun “Bermekî ailesinin nüfuzunu kaybetmesiyle birlikte bu kütüphane ve eserler Beytül’-Hikme’ye dâhil oldu.”³³ şeklindeki açıklaması, Bermekilerin bahsedilen katkısını daha da şüpheli hale getirir. Çünkü burada, başlarına gelen olumsuz ve inisiyatiflerinde olmayan bir olayın sonucundan, onların Beytülhikme kütüphanesine katkısı olarak bahsedildiği görülür. Özetlemek gerekirse anlatıda, kendi özgün bağlamı içinde şekillenen bir olay -Bermekilerin kitap ilgisi ve özel kütüphaneleri- Beytülhikme kütüphanesi büyük anlatısının içine dahil edilmekte ve olgu merkezli bir tarih okuması örneği ortaya çıkmaktadır.

Bermekilerin özel kütüphanesinin Beytülhikme’ye dahil edilmesi, sadece Harunürreşid Dönemi’ndeki tasfiye süreciyle ilgili değinilen bir konu değildir. İlginç şekilde, aradan on yıl geçtikten sonra Me’mun Dönemi’nde *Bermekilerin kütüphanesi* yeniden karşımıza çıkar. Anlatıma göre Bağdat’a giren Me’mun, babasından kalan ama kardeşler arası savaşta harap olmuş saraya yerleşmek yerine Bermekilerin Dicle kıyısındaki sarayına yerleşmeyi tercih eder. Me’mun’un yerleşiminden sonra bu sarayın bir yapı kompleksine dönüştüğünü ve Beytülhikme kütüphanesinin de buraya alındığını ifade ettikten sonra Burgu, “Hatta Bermekilerin zengin kütüphanesi de buraya taşınmıştır.”³⁴ der. Bu durumda tasfiye sonrasında Bermeki kütüphanesinin Harunürreşid ya da Me’mun dönemlerinden hangisinde Beytülhikme kütüphanesine dahil edildiği konusu tartışmalı hale gelir. Tartışma bizi, hem kütüphanenin ne

²⁸ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül’l Hikme*, 25.

²⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül’l Hikme*, 19; Erden Biçer, *Beytül’l-Hikme*, 27.

³⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 22; Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118.

³¹ Şenel, *Halife Me’mun’a Kadar*, 114-115.

³² Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 84.

³³ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 81.

³⁴ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118.

zaman veya kaç kez Beytülhikme'ye katıldığı hem de tasfiyeden sonra hâlâ "Bermekilerin kütüphanesi" nitelemesinin kullanımı sorunsalına götürür. Bu durum aslında genel literatürdeki anlatımların da bir yansıması olarak dikkat çeker. Beytülhikme'yle ilgili sınırlı bilginin üzerine inşa edilen tarih anlatısı doğal olarak çelişkili ya da boşluklar içeren açıklamaları beraberinde getirmektedir. Menek bu duruma dikkat çeker ve "Beyt-ül Hikme'yi anlatırken sade bir tanımlama yapmak daha gerçekçi olacaktır."³⁵ der. Buna karşılık Beytülhikme literatüründe genel anlamda konuya, nesnellik arayışı içinde bakıldığı ve buna bağlı olarak tarihsel gerçekliğin olduğu şekliyle ortaya konulabileceği iddiasının taşındığı görülür. Postmodern tarih yaklaşımıysa bu anlayışı eleştirmekte ve tarihsel metinlerin hepsinin birer anlatı olduğunu savunmaktadır. Bu durumda kaynaklardaki verinin, ayrı bağlamlarda inşa edilmiş olduğunu değerlendirmek ve Beytülhikme konusunda sınırlı bilgi değerine sahip doğasını dikkate almak gerekir. Böylece tarihsel olgulara olduğundan farklı ya da aşırı anlamlar yüklememe duyarlılığını göstermek mümkün olabilecektir.

8.2. Kurum Kabiliyeti Anlatısı

Anlatımlarda genel olarak Beytülhikme'nin, öncelikle bir kütüphane olarak ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Buna karşılık kitapların çevirisine duyulan ihtiyacın giderek artmasıyla doğru orantılı olarak kurumun aynı zamanda bir çeviri merkezine dönüştüğü düşünülür. Bu dönüşümün detaylarına dair açıklamalar, incelenen metinlerde bolca karşımıza çıkar. Anlatımlar genel olarak kurumun yeterlik ve kapasitesini göstermeye odaklanmış gibidir. Öyle ki sunulmaya çalışılan sistematiklik, günümüz kurumlarının yapısını hatırlatır mahiyettedir ve bu yönüyle metinlerde anakronik anlatımlar sıklıkla dikkat çeker. İlgili kodlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Kurumun en başından itibaren gelişen ve değişen şartlara başarılı bir şekilde uyum sağlaması yönündeki anlatımlar *adaptasyon* olarak kodlanmıştır. Adaptasyon anlatısında kurumun "hizane" adıyla ortaya çıkışından itibaren farklı halifelerin ve Bermekilerin katkısıyla gelişen ve değişen yapısı öne çıkarılmaktadır. Beytülhikme'nin Kindî, Harizmî ve Şakiroğlu kardeşler gibi önemli bilginlerin yetişmesindeki rolüne yapılan vurgular *bilim insanı çıkarma* şeklinde kodlanmıştır. Bu tür bilgiler kurumun kabiliyetini ortaya koyan önemli ip uçları olarak karşımıza çıkar. Buna benzer şekilde medeniyet tarihindeki önemli bilimsel ve düşünsel gelişmelerin kurumla ilişkilendirildiği sıklıkla görülür. *Bilim üretme* şeklinde kodlanan bu türden anlatımlarda felsefe, cebir, Arap dili, reddiye literatürü, Mu'tezile düşüncesi gibi alanlarda yaşanan kurumla çağdaş entelektüel gelişmelerin kurumla ilişkilendirilmesi dikkat çeker. Aristo külliyyatının ve şarihlerinin Arapçaya aktarılması, daha önce Süryani geleneği içinde Süryaniceye çevrilmiş kitapların Arapçaya aktarılması ve yapılan çok sayıda çevirinin kurumla ilişkilendirilmesi; kurumun kabiliyetini ortaya koymaya yönelik dikkat çeken bir diğer anlatımdır ve *bilimi Arapçaya aktarma* şeklinde kodlanmıştır. *Bilimi test etme* kodu kurum kabiliyetine yönelik iddialı bir anlatım içerir ve bununla genel olarak kurum bünyesinde olduğu kabul edilen rasathaneye dair anlatımlarda karşılaşılır. Kurumla ilgili sık karşılaşılan anlatılardan biri de burada çalışanların çeşitli etnik kökenlere mensup olması üzerinedir. Başta Süryaniler olmak üzere çeşitli etnik kökenlerden gelen bilgin ve çevirmenlerin burada çalışmasıyla kozmopolit bir yapı resmedilir. Bu tür anlatımlar analizde *çokkültürlülük* olarak kodlanmıştır ve kurumun kabiliyeti adına önemli bir anlatı oluşturur. İncelenen metinlerin Abbasi erken döneminde yaşamış önemli bilim insanlarını sık sık kurumla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Fazl b. Nevbaht, Sinan b. Sabit,

³⁵ Menek, *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü*, 17.

Huneyn b. İshak gibi isimlerin kurum personeli olmaları önemsenmekte ve bu şekilde kurumun kabiliyeti ortaya konmaya çalışılmaktadır. Söz konusu anlatımlar *nitelikli personel* kodlaması almıştır. Kurum bünyesindeki çalışmaların ekip çalışması şeklinde yürütülmesi ve ortaya çıkan ürünün niteliğinin vurgulanması kabiliyet anlatısında önemli bir yer tutar. Bu doğrultuda Kindî ve Huneyn gibi isimlere bağlı çalışan ekipler, çalışanların Beytülhikme sorumlusuna bağlı şekilde hareket etmesi, iş bölümü yapılması gibi konularda karşılaşılan anlatımlar *kolektif iş ve ürün* olarak kodlanmıştır. Metinlerde Beytülhikme'nin organizasyonel yapısının en fazla işlenen konulardan olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada kurum bünyesindeki hiyerarşik işleyişe dair detaylar oldukça çarpıcı niteliktedir. İdareciden başlayan ve hizmetlilere kadar inen yapı içinde herkesin görev tanımının yapıyor olması şaşırtıcıdır. Bu yöndeki anlatımlar *organizasyon* olarak kodlanmıştır. Son olarak Beytülhikme'nin kendisinden sonra kurulan bazı kütüphane ve medreselere örnek olduğu yönündeki anlatımlar da *örneklik* kodunu taşır. İncelenen metinlerde öne çıkan bu anlatılar kurumun; dönemin bilim ve çeviri hareketini sürüklemeye, yönlendirme ve zirveye taşıma kabiliyetini ortaya koyma iddiası barındırır. Dolayısıyla ilgili kodlar, alt başlığa yansıdığı şekilde, *kurum kabiliyeti anlatısı* içinde toplanmıştır. Kodlamaların fazlalığından da anlaşılacağı üzere kabiliyet anlatısı metinlerde önemli bir hacme sahiptir.

İncelenen araştırmalarda Beytülhikme'nin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu sorusunun cevaplandırılmaya çalışıldığı görülür. Kurumun ilk ortaya çıkışı ve dinamik bir süreç şeklinde sunulan gelişimi, bir *adaptasyon* anlatısı ortaya çıkarır. Genel yaklaşım olarak Mansur tarafından kitaplar için ayrılan odanın ya da özel isimlendirmesiyle *hizânenin*; Beytülhikme'nin çekirdeği, nüvesi veya temeli olduğu ifade edilmektedir.³⁶ Kuruluştan sonraysa dinamik bir yapı içinde kütüphanenin sürekli geliştiği görülür; Mansur, Harunürreşid, Bermekiler ve Me'mun'la ilgili bilgiler ön plana çıkar.³⁷ Buradaki anlatımların yoğun olarak *hizânetü'l-kütüb* ve *hizânetü'l-hikme* etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Aslında bu ifadelerin, erken Abbasi döneminde bir kurum adı -yani kütüphane- şeklinde terimsel olarak mı yoksa sadece "kitap ya da hikmet dolabı/deposu/odası" şeklindeki basit anlamıyla mı kullanıldığı belirsizdir. Buna karşılık metinler kelimeye en başından kütüphane anlamı yüklemekte bir sakınca görmez. Bu anakronik bakış içinde, doğal olarak kelimenin oldukça muhtemel terimsel gelişimi atlanmış olur. Tam tersine *hizânenin* kelime anlamından hareketle kütüphane anlatısı desteklenmeye çalışılır.³⁸ İncelenen tezler dışında genel literatürün de bu noktayı pek dikkate aldığı söylenemez. Bununla birlikte sarayda birden çok *hizânenin* varlığına değinilmesi dikkat çekicidir. Mansur dışında Harunürreşid'in, Me'mun'un ve hatta Bermekilerin de *hizânesinden* bahsedilir.³⁹ Pek dikkat edilmese de bu durum, kelimeye yüklenen *kütüphane* anlamını aşındırmakta, özel bir *kitap dolabı* ya da *kitap odası* anlamını çağrıştırmaktadır. Araştırmacılar bu noktada *hizâne* ile Beytülhikme arasındaki ilişkinin açıklanmasına odaklanır. Genelde Mansur'un kütüphanesi olarak ifade edilen *hizânenin*, daha sonraki halifelerin desteğiyle gelişmesi sonucu *Beytülhikme* denen ideal kütüphaneye dönüştüğü bir anlatım öne çıkar. Diğer taraftan kütüphanenin en başından itibaren *Beytülhikme* şeklinde isimlendirildiği, sonradan yapılan eklemelerinse *hizâne*

³⁶ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20; Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 84, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 15; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 25; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 15.

³⁷ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 109; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 19-20; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 27; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 16.

³⁸ Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 20.

³⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

olarak anıldığı görülebilmektedir. Polat bu *hizâneleri kitaplık*⁴⁰ olarak ifade ederken kurumsallıktan çok kelimenin basit anlamına yakın gibidir, ancak net bir şekilde böyle bir ayırım yapmaz. Burgu kurumun gelişimindeki dinamik yaklaşım doğrultusunda, bir kütüphane olarak Beytülhikme'ye belirgin bir başlangıç vermek yerine sürece vurgu yapar ve "[...] herhangi bir Abbâsî halifesinin çabasıyla değil; halifelerin desteğiyle kurulmuştur."⁴¹ der. Beytülhikme'nin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu konusu güncel Beytülhikme literatüründeki en tartışmalı konulardan biridir. Me'mun ya da Harunürreşid tarafından kurulduğu en çok savunulan görüşlerdir. Şenel ise bu görüşleri yanlış bularak kurumun Bermekîler tarafından kurulduğunu savunur.⁴² Literatürdeki farklı görüşlerin, incelenen yüksek lisans tezlerini çeşitli yönlerde etkilediği söylenebilir. Diğer yandan görüşler her ne olursa olsun, anlatımların tarihsel gerçekliği ortaya koyma yönündeki pozitivist tutumları belirgindir. Araştırmacılar kendilerini bir gözlemci gibi konumlandırmakta ve olguyu kesine yakın bir tarihsel gerçeklik içinde açıklamaya çalışmaktadırlar.

Kuruluşun ötesinde anlatımların, dönemsel olarak bilim ve tercümenin merkez üssü olarak görülen Beytülhikme'nin hem fiziksel imkân hem de mantalite olarak sahip olduğu kabiliyeti ortaya koymaya odaklandığı söylenebilir. Bu doğrultuda kurumun kütüphaneden çeviri merkezine dönüşümü sıklıkla ele alınan bir konu olarak karşımıza çıkar. Böylece *adaptasyon* anlatısı içinde çağını yakalayan bir kurum imajı belirir. Elbette halifelerin bunda büyük katkısı söz konusudur. Biçer bu durumu "Abbasi halifelerinin Beytü'l-Hikme'de din ve ırk ayrımı gözetmeksizin mütercimlere maddi-manevi destek olmaları, tercüme faaliyetinin sistemlilik ve süreklilik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır."⁴³ şeklinde ifade eder. Bahsedilen desteğin sadece mütercimlerin doğrudan desteklenmesiyle ilgili olmadığı ifade edilmelidir. Polat'ın "Beytü'l-Hikme içinde yan yana sıralanmış odalarda tercüme faaliyetleri yapılıyordu."⁴⁴ şeklindeki ifadesi, kurumun günümüz araştırma merkezlerini andıran fiziksel imkânlara sahip olduğu izlenimini doğurur. Aslan'ın "tercüme büroları"⁴⁵ ifadesi de bu anlatımı pekiştirir niteliktedir. Bu tür anlatımların taşıdığı anakronizm riski, araştırmanın temel bulgularından biridir. Günümüz ve geçmiş arasında, karşılaştırmanın ötesinde bir benzerlikle açıklama yapma çabası, bizi tarihsel gerçekliğe değil tarihi inşaaya yöneltecektir. Bu noktadan, tarihe pozitivist yaklaşımın ortaya çıkardığı bir görüş ayrılığına geçelim. Beytülhikme'nin çeviri merkezi olarak belirmesinin, incelenen metinlerde iki farklı yaklaşımla ele alındığı görülür. Bazı anlatımlarda kütüphanenin oluşumunda görüldüğü gibi, halifelerin çeviriye ilgi ve yönelim göstermeleriyle Beytülhikme'nin temellerinin atıldığı vurgulanır.⁴⁶ Bu durumda kütüphane ve çeviri merkezinin ortaya çıkışı özdeş hale gelmektedir. Diğer yandan bazı anlatımlarda çeviri merkezi özelliği, kütüphaneye sonradan yapılan bir ekleme olarak dikkat çeker.⁴⁷ Bu görüş ayrılığının konuyla ilgili verinin yetersizliğinden kaynaklandığı anlaşılabilmektedir. Postmodern yaklaşıma göre veri yetersizse tarihsel gerçekliğin peşine düşmenin sonuçsuz bir çabadan ibaret kalacağı açıktır. Ancak pozitivist bakış, araştırmacıyı o gerçekliğin peşine düşmeye zorlamaktadır. Bu durumda

⁴⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23.

⁴¹ Burgu, *Abbâsiler'de Tercüme Faaliyetleri*, 109.

⁴² Şenel, *Halife Me'mun'a Kadar*, 116-118.

⁴³ Erden Biçer, *Beytü'l-Hikme*, 47.

⁴⁴ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26.

⁴⁵ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 28-29.

⁴⁶ Avcı, *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 12, 15; Burgu, *Abbâsiler'de Tercüme Faaliyetleri*, 93.

⁴⁷ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26; Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 9; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 28-29.

yapılan açıklamaların tarihsel gerçekliği temsil etme kabiliyetinin şüpheli olduğunu ifade etmek gerekir.

Kurumun fiziksel kabiliyetinin dinamik biçimde gelişmesi bir yana ortaya konan işin kapsam ve boyutu kabiliyet anlatısı içinde önemli bir yer tutar. Anlatımlara göre o günün dünyasında mevcut bilimsel eserler büyük bir sistematiklik içinde Arapçaya aktarılmıştır. İlgili anlatımlar *bilimi Arapçaya aktarma* kabiliyeti olarak kodlanmıştır. Ele alınan dönemde gerçekleştirilen çevirilerin çokluğu bilinen bir durum olmakla birlikte bu çevirilerin kurumla ilişkisi çoğu durumda belirsizdir. Anlatımlardaysa dönem içinde yapılmış herhangi bir çevirinin veya çeviri etkinliğinin kolaylıkla kuruma izafe edilebildiği görülür. Mesela Süryani geleneği içinde daha önce Yunancadan Süryaniceye yapılan çevirilerin bu sefer Arapçaya aktarılmasını değerlendiren Avcı “Yunancadan Süryaniceye çevrilen söz konusu eserler daha sonra Beytül-Hikme’de Arapçaya kazandırılmıştır.”⁴⁸ der. Böyle bir cümlelin çeviriye katkı sunan bireysel ve çoklu ilgileri dışarıda bırakacağını ifade etmek gerekir. Çeviriye ilginin çeşitliliğini görmek için Huneyn b. İshak’ın Galen’in eserlerinden çevirisi yapılanlara dair yazmış olduğu ve çevirilerin kimler için yapıldığını tek tek yazdığı risalesine bakmak yeterlidir.⁴⁹ Bu durumda metinlerin Beytülhikme’yi dönemin neredeyse bütün bilimsel birikimini Arapçaya aktarma kabiliyetine sahip bir kurum olarak sunduğu görülebilmektedir.

Başlangıçtaki durumu her ne olursa olsun çevirinin zaman içinde Beytülhikme’nin en önemli fonksiyonu olduğu konusunda görüş birliği olduğu söylenebilir. Avcı bunu “Beytül-Hikme’nin en önemli fonksiyonu, söz konusu çeviri faaliyetlerinin burada gerçekleşmiş olmasıdır.”⁵⁰ şeklinde ifade eder. Bu olguyla uyum içinde, kurum personelinin geniş yapılmasına anlatımlarda yer ayrılır. Kurum personeli içinde en kalabalık sınıfı mütercimlerin oluşturduğu ifade edilir: “Beytül-Hikme’de bulunan personelin sayı olarak en fazla olduğu bölüm tercüme bölümü idi.”⁵¹ Diğer yandan yukarıda bahsedilen fiziksel düzenlemelerle bağlantılı şekilde branşlar halinde örgütlenmiş sistemli bir yapının varlığı ortaya konur.⁵² Buradaki anlatımlar, kurumun tercüme hareketinin merkez üssü olma kabiliyetine sahip olduğunu göstermesi bakımından değer taşır. Kindî, Huneyn b. İshak, Sabit b. Kurre gibi tercüme hareketi dendiğinde akla gelen isimlerin kurumla ilişkisinin öne çıkarılması, sunulan kabiliyet anlatısını daha da pekiştirmektedir.⁵³ Kurumun kabiliyetini ortaya koymak için gelişen bir diğer anlatım kurumun çokkültürlü yapısına odaklanır. Beytülhikme çalışanları, dönemin toplumunda yer alan çeşitli milletlerin bir karması şeklinde sunulur. Söz konusu anlatımlar *çokkültürlülük* şeklinde kodlanmıştır. Anlatımlarda özellikle İslam öncesi bilim geleneğini temsil eden çevrelerin kuruma katkısına yer verilir. “Ayrıca bu aile Beytül-Hikme’de de faaliyet göstererek tercüme ve telif çalışmalarına katılmışlardır.”⁵⁴ derken Avcı Cündişapurlu meşhur Buhtîşu’ ailesini kasteder. Burgu da ailenin büyüğü Curcis’in, Beytülhikme’nin kuruluşundaki katkısından, yine çeşitli topluluk ve ailelerin mütercim olarak kurumun ihtiyacını karşılamasından bahsederken aynı

⁴⁸ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 9.

⁴⁹ Bk. G. Bergstrasser, *Hunain ibn Ishaq: Über die Syrischen und Arabischen Galen-Übersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ ‘Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-‘ilmihî ve ba’zi mâ lem yütercem)* (Leipzig, 1925).

⁵⁰ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 1.

⁵¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 31.

⁵² Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 27; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 121.

⁵³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 37-60; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 33; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6-7.

⁵⁴ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6-7.

noktaya temas etmiş olur.⁵⁵ Beytülhikme'nin Abbasi altın çağına damgasını vurmuş tercüme hareketi gibi bir olgunun amiral gemisi olarak sunulduğu düşünüldüğünde, metinlerdeki bu vurgunun anlamı ortaya çıkar. Her dilden her kitabın çevrildiği bir yer özelliğinde olmak ve tercüme hareketini sürüklemeye kabiliyetinde olmak az çok kozmopolit bir yapıyı kaçınılmaz kılar ve buna bağlı olarak kurum, çeşitli dillerin ve kültürlerin harmanlandığı bir merkez olarak sunulur. Burada dikkat çekici olan durum söz konusu şahıs, aile ve toplumların kurumla -bahsedildiği şekilde- ilişkilerine dair kaynaklarda ikna edici bilgilerin bulunmamasıdır. Bu durumda metinlerin, söz konusu dönemde çeviri yapmış olmayı Beytülhikme'de çalışmak şeklinde yorumladığı değerlendirmesi yapılabilir. Ancak bunun nesnel tarihsel gerçekliği yansıtmadığını; en hafif ifadesiyle öznellik taşıyan bir yorum, ama aslında belli bakış açısıyla yapılan bir tarih inşası olduğunun farkında olmak gerekir.

Kurumun çalışanları dışında çeviri yapılan dillerin çeşitliliği, çokkültürlülük anlatısı içinde sorunsal barındıran bir diğer konu olarak dikkat çeker. Dönemin Abbasi toplumunda konuşulan neredeyse bütün dillerden çeviri yapılabilen olması, kurumun kabiliyetini ortaya koyan önemli bir veri oluşturmaktadır ve anlatımlarda sıklıkla yer bulur.⁵⁶ Buradaki problem, kurumda Arapçaya olduğu gibi Süryaniceye de tercümelerin yapıldığının ifade edilmesinden kaynaklanır ve aslında yukarıda geçen -kurum dışındaki etkinliklerin kuruma mal edilmesi şeklindeki- yaklaşımın izlerini taşır. Kurumda çalışanların çoğunun Süryaniler olmasıyla gerekçelendirerek Aslan "[...] mevcut eski Yunan dilindeki eserler önce Süryani diline daha sonra ise Arapçaya tercüme ediliyordu."⁵⁷ der. Polat da "Beytü'l-Hikme'de IX. yüzyılın ortalarına kadar eserler önce Süryaniceye sonra Arapçaya tercüme edilmekteydi."⁵⁸ ifadesiyle aynı noktaya temas eder. Ancak burada, kurumun hamilerinin hangi motivasyonla, bilmedikleri bir dile çeviriyi destekledikleri konusu belirsiz kalır. Biçer, tercümenin erken döneminde Farsça ve Süryanice'nin, "köprü dil"⁵⁹ olduğu açıklamasıyla problematiği gidermeye çalışır. Ne var ki -Arapça çeviri pratiği yetersiz görülse bile- kitabın bütünüyle köprü dile çevirisinin neden gerekli olduğu sorusu pek sorulmamıştır. Gerçekte ise mütercimlerin -Arapçaya çeviri amaçlı bir kurum olan Beytülhikme bünyesinde- köprü dil olarak değil, Süryani bilgin ve hekimlerden kendilerine gelen siparişler ya da kendi ilgileri doğrultusunda Süryaniceye çeviri yaptıkları Huneyn'in *Risale*'sindeki anlatımlardan açıkça ortaya çıkmaktadır.⁶⁰ Bu, o dönemde Süryanice'nin köprü dil değil, Arapça gibi *hedef dil* olduğunu gösterir. Dahası *Risale*'de bahsedilen yüzden fazla Arapça çeviriden hiçbirinin kurumsal bir çeviri bağlamına oturmadığı tespiti yapılabilir. Tıpkı Süryanice çevirilerde olduğu gibi Arapça çevirilerin de Beytülhikme'yle bağlantısı ortaya konamayan bazı şahısların talepleri, daha doğrusu siparişleri doğrultusunda yapıldığı söylenebilir. Bu durumda incelenen metinlerde yine klasik tarih yaklaşımının izlerini tespit etmek mümkündür. Büyük anlatı inşa etme çabası güden bu yaklaşım araştırmacıyı; Huneyn'in kurumda bir şekilde çalışmış olduğunu aktaran verilerden hareketle -bu çalışmanın süresi hakkında bir detay yoktur- hayatının geneline yayılan çalışmalarını kurum bünyesinde yaptığı şeklinde aceleci bir çıkarıma götürebilmektedir. Sonuç olarak olgu merkezli okumayla; tarihin olağan akışındaki çoklu

⁵⁵ Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 66, 70.

⁵⁶ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 10; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 14; Avcı, *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 26.

⁵⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 20.

⁵⁸ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 34.

⁵⁹ Erden Biçer, *Beytü'l-Hikme*, 61.

⁶⁰ Bk. Bergstrasser, *Humain ibn Ishaq: Über die Syrischen und Arabischen Galen-Übersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem)*.

süreçler, kendi bağlamlarından koparılıp Beytülhikme bağlamında yeniden anlamlandırılarak bir tarih inşası örneği ortaya konmuş olmaktadır.

Kurumun çok kültürlü yapısı yanında metinlerin, Beytülhikme'nin işleyişiyle ilgili oldukça fazla detaya girdiği rahatlıkla tespit edilebilir. Yapılan detaylı anlatımlar analiz sürecinde *organizasyon* olarak kodlanmıştır. Beytülhikme kütüphanesindeki görevlilerden biri olarak görülen *hâzin*in ilmi ve idari sorumlu konumunda olduğunu belirten Polat, görev tanımını da yapar. Buna göre *hâzin*, yeni eserleri toplayarak kütüphaneye alır, bu kitapların düzgün bir şekilde kataloglanmasını sağlar, okuyucunun kolayca erişebileceği şekilde raflara dizer, yıpranan kitapları tamir ettirir, cilt yaptırır ve ehil olmayanların kitapları almasına engel olur.⁶¹ Aslan ise yüz binleri geçen eser sayısına vurgu yaptıktan sonra kütüphanecilik mantığı içindeki işleyişe dair detaylar verir. Kütüphanede, yararlanmayı kolaylaştıracak fihristlerin bulunduğunu, kitapların konularına ve isimlerine göre gruplandırıldığını, kataloglar oluşturulduğunu, müstensihlerin kütüphanede dönüşümlü çalıştığını ifade eder.⁶² Bunlar dışında dile göre farklı bölümlerin varlığı,⁶³ Bermekilerin kütüphane içinde kendilerine bir bölüm oluşturmaları,⁶⁴ Moğolların yıkımından önce Bağdat'taki kütüphanelerin en büyüğü olması gibi anlatımlar mevcuttur.⁶⁵ Gerçekteyse, Beytülhikme'yle ilgili en çok kullanılan kaynak olarak *el-Fihrist*'te bazı isimlerin Beytülhikme/Hizânetülhikme sorumlusu/yöneticisi (صاحب) olması,⁶⁶ 'Allân eş-Şu'ûbî'nin Beytülhikme'de kitap istinsah etmesi (ينسخ)⁶⁷ ve İbn Ebü'l-Harîş'in Hizânetülhikme'de cilt yapması (يجلد)⁶⁸ dışında bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgilerin hiçbirinin söz konusu kurum ya da ilgili meslekler bağlamında aktarılmış olmadığını da ifade etmek gerekir. Yine de dolaylı bir veri olarak değerli kabul edilebilir ve anlatımlarda yer alması oldukça doğaldır. Ancak kurum içindeki ast-üst ilişkisi, görev tanımları, çalışma usulleri, kütüphane hizmetleri gibi konularda yapılan detaylı açıklamaların kurum hakkında nesnel gerçekliği yansıtmadığının farkında olmak gerekir. Örneğin 'Allân eş-Şu'ûbî'nin Beytülhikme'de Harunürreşid, Me'mun ve Bermekiler için kitap istinsah ettiği bilgisi üzerinden kurumdaki işleyiş üzerine bir değerlendirme yaparsak; Beytülhikme'nin tarihsel varlığını tespit etmemiz ve 'Allân eş-Şu'ûbî'nin -yine de İbnü'n-Nedîm'in veya kaynağının hata payını dikkate almak gerekir- burada kitap çoğalttığını söylememiz mümkündür. Ancak Beytülhikme'nin kitap çoğaltılan bir merkez olduğunu, kurum bünyesinde bir departman halinde müstensihlerin çalıştığını, müstensihliğin bir meslek olarak burada icra edildiğini söyleyebilmek için -muzari fiil yapılan işe gönderme yapar, açık bir meslek anlatısı olarak kabul edilmesi doğru olmaz- çok daha fazlasına ihtiyacımız olduğunu ifade etmeliyiz. Genel bir bakışla araştırmalarda İslam medeniyetinde kütüphanecilikle ilgili yaygın anlatımların buraya uyarlandığını söylemek gerekir. Mantık çerçevesinde, eğer Beytülhikme bir kütüphaneyse, sunulduğu şekilde veya en azından buna benzer bir işleyişin olması kaçınılmaz görülebilir elbette. Ne var ki temel kaynaklardan bu detaylı anlatımları doğrulamak pek de mümkün görünmemektedir ve aslında anlatımların çoğu çeşitli araştırmacıların, başka bağlamlardaki veriye dayalı olarak geliştirdikleri yorum ve çıkarımlara dayanır. Buradaki

⁶¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23-24.

⁶² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 25.

⁶³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26.

⁶⁴ Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

⁶⁵ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 69.

⁶⁶ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist (Çeviri-Metin)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 45, 369, 371 vd.

⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 327.

⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 45.

problem, araştırmacıların özgün yorumları çerçevesinde değerlendirilmesi ve irdelenmesi gereken açıklamaların zamanla tarihsel gerçeklik olarak literatürde yaygınlaşması ve genel kabul görmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Oldukça tartışmaya açık anlatımların yer aldığı kurum kabiliyeti üzerine son örnekler olarak *kolektif iş ve ürün* ile *nitelikli personel* kodlarından bahsederek konuyu sonlandırmak yerinde olacaktır. Kolektif iş ve ürün hakkındaki anlatımlar, çalışmaların bireysel ilgi ve çabaların ötesine geçtiği izlenimini doğurmaktadır. Böylece yapılan çevirilerin nitelik olarak önceki çevirilere üstünlüğü vurgulanır. Kindî'nin redaktörlüğünde çalışan bir grup bilgin, Huneyn'in çeviri ekibi, çevrilecek eserlerin seçilmesi, musahhih ve müstensih gibi yardımcı kadrolar hakkında verilen bilgilerde kurumda sürdürülen ekip çalışmasının altı doldurulurken iş bölümü, tashih, son kontrol ve yeniden çevirilerle olgunlaşan bir süreç içinde ortaya çıkan işin niteliği vurgulanmış olur. Alan'ın Huneyn'in profesyonel mütercimliğini kuruma izafe etmesi ise nitelikli personel anlatısına dair çarpıcı bir değerlendirme olarak karşımıza çıkar.⁶⁹ Bu türden anlatımlar çeviri hareketinin başarısı için gerekli kabiliyetin kuruma atfedildiğini gösterir. Kaynaklarda farklı bağlamlarda geçen bilgilerin Beytülhikme bağlamında yeniden inşası açısından önceki değerlendirmelerin bu kodlar için de az veya çok geçerli olduğu ifade edilebilir. Benzer değerlendirmeleri yeniden yapmaktan sakınarak ve makale için belirlenen sınırı zorlamamak adına başlığı burada noktalamak uygun olacaktır

8.3. Medeniyet Misyonu Anlatısı

Günümüzde kurumların yüklediği amaçlar, bilindiği üzere misyon olarak ifade edilmektedir. Bu fikirle ilişkili olarak metinlerde Beytülhikme'ye yüklenen rollerden bir *medeniyet misyonu anlatısı* oluştuğu tespiti yapılabilir. Pek çok araştırmacı tarafından yapılan tanımlamayla Abbasi altın çağı, bayraklaştırılan tercüme hareketiyle bir başarı hikâyesini içinde barındırır. Beytülhikme'ye biçilen misyon, işte bu başarı hikâyesi içinde anlam kazanmaktadır. Analiz sürecinde ulaşılan kodları kısaca betimlemek gerekirse; *bilgiyi yayma* misyonu, kuruma biçilen rollerin başında gelir. Araştırmalarda kurumun zamanla halka açık bir kütüphaneye dönüşmesi, çeviri kitapların burada çoğaltılması ve başka kütüphanelere gönderilmesi gibi anlatımlarla karşılaşılmaktadır. O dönemin bilim mirasının korunması ve aktarılması, bu doğrultuda kitapların toplanması ve çevirilerinin yapılması şeklindeki anlatımlarla kuruma *bilim mirasını koruma* misyonu biçildiği söylenebilir. Çevirinin devlet destekli hale gelmesi, kurumsallaşması ve sistematiklik kazanması yönündeki anlatımlar da kuruma biçilen misyon doğrultusunda yapılan okumalar olarak dikkat çeker. Bu doğrultuda, *çeviriyi odaklama* kodu oluşmuştur. Beytülhikme'nin oluşumunda Mu'tezile mezhebinin rolüne yapılan vurgu, diğer din mensuplarıyla girilen tartışmalar ve şifahi bilginin çeviriye ihtiyaç doğurması gibi anlatımlar üzerinden *hakikat arayışı* koduna ulaşılmıştır. Misyon anlatısında en fazla yapılan kodlama ise *öncü bilim merkezi* olmuştur. Beytülhikme'de felsefi ve kelami konuların yüksek bir seviyede tartışılması, fen bilimlerinin merkezi olması, bilginin üretilmesi ve ilim dünyasına sunulması, tercüme üzerine yeni eserlerin yazılması ve fikirlerin geliştirilmesi, bir okul ve ekol olarak şekillenmesi gibi çeşitli anlatımlar kuruma biçilen rolü göstermesi bakımından oldukça dikkate değer bilgiler içerir. Gerçekte, öne çıkarılan bu hususlar dönem ve toplum için belli geçerliliklere sahip olgular şeklinde savunulabilir. Anlatımlardaysa söz konusu olguların, Beytülhikme büyük anlatısı bağlamında yeniden inşa edildiği görülür. Bu inşa, tarihsel süreçten alınan kesitin, belli

⁶⁹ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 56.

kurum ve şahısların misyon ve vizyonunun sonucu olarak yorumlanmasına götürmüştür. Böylece sayılamayacak kadar çok etkenin bileşimiyle ortaya çıkan Abbasi altın çağı tercüme olgusunun -göreceli- başarısı, aslında bir kurumun ve hareketi bir kurum bünyesinde toplayıp etkili hale getirmeyi “akıl eden” yöneticilerin başarısı halini alır.

Anlatımlarda Beytülhikme’ye yüklenen en temel misyon, önceki dağınık ve bireysel çeviri etkinliğini bir çatı altında toplayarak odaklı hale getirmesidir. Söz konusu anlatımlar *çeviriyi odaklama* kodunu taşır. Bu durumda Abbasi halifeleri, sorunu tespit eden ve merkezi bir çeviri kurumu olarak Beytülhikme’yi kuran ileri görüşlü idareciler olarak karşımıza çıkar. Aslan’ın “İlk zamanlarda dağınık olarak başlayan tercüme hareketi, [...] Halife Mansur’un verdiği maddi manevi destek ile beraber resmiyet ve önem kazanmıştır.”⁷⁰ şeklindeki ifadesinde bu okumanın izleri bulunabilir. Çeviri faaliyetinin selameti için mütercimlerin bir kurum bünyesinde toplanması önemsenir: “[...] tercüme faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde icra edebilmeleri için mütercimler bir çatı altına toplanmıştı.”⁷¹ Anlatım, en başından yapılan planlamaların ve halifelerin desteklerinin sonuçsuz kalmadığı bir kurgu içinde ilerler. Polat, Beytülhikme’deki mütercimlerin en parlak dönemini Me’mun’la başlatırken⁷² Avcı da “Beytül-Hikme’de yapılan tercüme hareketleri onun zamanında zirveye çıkmıştır.”⁷³ der. Kurumun başarı hikâyesindeki merkezi konumu tersinden anlatımlarla daha da pekişir. Mu’tasım’ın kuruma ilgi göstermemesi ve başkentin Samerra’ya taşınması üzerine çeviri faaliyetinin akamete uğradığı,⁷⁴ Mütevekkil’in politikalarının sonucu olarak da mütercimlerin dağıldığı ifade edilir.⁷⁵ Bu verilerden hareketle çeviri faaliyetinin başarıya ulaşmasında, kurumsal odaklı harekete yüklenen kritik önem üzerinden Beytülhikme’ye biçilen misyon hakkında fikir edinmek mümkündür.

Bir çeviri merkezi olarak Beytülhikme’ye biçilen misyon dışında kurumun bir ekol haline gelişi, incelenen metinlerde ortaya çıkan belirgin bir anlatıdır. Bu tür anlatılar *öncü bilim merkezi* olarak kodlanmıştır. Aslan, kuruluşundan bahsederken kurumu, “mütercim okulu olan Beytül-Hikme” diye tanımlar.⁷⁶ Başka bir yerde de oğlu ve yeğeni dahil Huneyn b. İshak’a yakın isimlerin, onun yöneticiliği döneminde Beytülhikme’de çevirmen olarak yetiştiğini ima eder.⁷⁷ Burada kurulan ilişki, isimlerin Huneyn’e yakınlığı, Huneyn’in de bir dönem kurum yöneticiliği yapmasından kaynaklanmış gibidir. Anlatımın kaynağı her ne olursa olsun, kuruma çevirmen yetiştirme misyonunun yüklendiği açıkça anlaşılabılır. Çevirmenleri toplama, birikimi aktarma ve çevirmen yetiştirme amaçlarının ötesinde Beytülhikme’ye yüklenen marka değeri de bir misyon olarak dikkat çeker. Anlatımlarda Beytülhikme bir ekol olarak karşımıza çıkar. Kurum bilimlerin İslam dünyasında yerleşip kökleşmesi ve yaygınlaşması açısından kritik bir konuma yerleştirilir. Avcı çevrilen eserlerin birkaç nüsha olarak çoğaltıldığından ve farklı bölgelerdeki kütüphanelere gönderildiğinden bahseder.⁷⁸ Aslan’ın “Bu kurum çatısı altında [...] yapılan tercüme çalışmalarıyla bu bilimlerin İslam Dünyasında önemli bir yer edinmesi sağlanmıştır.”⁷⁹ ifadesi Avcı’nın anlatısını tamamlar. Beytülhikme’deki kurumsallık içinde çevirmenlerin giderek

⁷⁰ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 10.

⁷¹ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 93.

⁷² Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 31-32.

⁷³ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 13.

⁷⁴ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 19.

⁷⁵ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 127.

⁷⁶ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 13.

⁷⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 36.

⁷⁸ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 24.

⁷⁹ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 2.

alanlarında uzmanlaşması ve aralarında oluşan sinerjiyle bilimin gelişmesine değinen Biçer, somut biçimde “Beytül-Hikme ekolü” tabirini kullanır.⁸⁰ Bütün bu anlatımların arka planında Beytülhikme’nin, İslam bilim ve medeniyetinin gelişmesinde öncü bir kurum olduğu düşüncesinin yattığı söylenebilir. Halbuki, daha önce açıklandığı üzere kurumla ilgili sınırlı verinin, böylesine kapsamlı bir okumaya imkân verdiği düşünmek mümkün değildir. Bu durum kuruma, medeniyeti geliştirme misyonu biçildiğini ve çeşitli bağlamlar çerçevesinde döneme ait verilerin bu bakış açısıyla okunduğunu düşündürmektedir.

Bilim mirasını koruma misyonu, kurumla ilgili dikkat çeken başka bir anlatımdır. Tarih yazımında şahıs ve olgu merkezli baskın yaklaşıma rağmen, Beytülhikme’nin ortaya çıkışında toplumsal dinamiklerin bir ölçüye kadar dikkatten kaçmadığı söylenebilir. Yine de bu dinamiklerin, toplumsal bağlamda değil, idareciler bağlamında yapılan tespit ve değerlendirmelerden ibaret olduğunu söylemek gerekir. Burgu, halife ve idarecilerin desteği sonucunda kütüphane ihtiyacının ortaya çıkması ve Mansur’un İran geleneğinden esinlenerek bir kütüphane oluşturmamasından bahsederken “Zengin bir ilmî-felsefî tevarüse sahip olan bölgelerin yöneticisi olan devletin başkentinde bir kütüphane olması gerekiyordu.”⁸¹ derken, çok vurgulu olmasa da toplumsal dinamiklere gönderme yapmış olur. Böylece dönem ve toplumun özel şartları içinde şekillenen durumlar belli bir kuruma mal edilmiş ve hatta, sonunda başarıya ulaştırılmış bir misyon olarak belirlenmiş olmaktadır. Tarihin akışında idarecilerin mi yoksa toplumsal süreçlerin mi daha etkin bir rol oynadığı tartışması günümüz kuramcılarının popüler konularındandır. Saray merkezli klasik tarih yazımına karşı yeni toplumsal tarih ve kültürel dönüş gibi yaklaşımlar ikincisini daha fazla önemsemektedir. İncelenen metinler açısından değerlendirmek gerekirse -zengin mirasa sahip bir bölgeden bahsedilmesine rağmen- anlatımda toplumsal sürecin değerlendirildiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Beytülhikme’nin bir devlet kurumu olarak öne çıkması açısından söz konusu okumalar doğal karşılanabilir. Ancak devletlerin savaşları ve politikalarında toplumsal dinamiklerin oynadığı rolü göz ardı etmenin olguyu tek yönlü değerlendirmeye ve sürece katkı yapan toplumsal olgu ve aktörlerin görmezden gelinmesine ya da önemsizleştirilmesine neden olacağını ifade etmek gerekir.

Me’mun’un geniş bir okuma salonu oluşturarak kütüphaneyi halkın kullanımına açması, Beytülhikme anlatımlarında karşılaşılan dikkat çekici bir detaydır ve kuruma biçilen bir misyon olarak *bilgiyi yayma* şeklinde kodlanmıştır.⁸² Buradaki verilerden hareketle araştırmacıların, Beytülhikme’yi bilgiyi yayma misyonunu benimsemiş bir kurum olarak düşündükleri çıkarımı yapmak mümkündür. Yine de anlatımdaki bağlamın halifenin kütüphaneyi genişletme çabası olduğunu dikkatten kaçırmamak gerekir. Bununla birlikte satır arası okuması, dönemin Bağdat toplumunun kitaba ilgisi ve kültür seviyesi hakkında bir fikir verme özelliği taşır. Kurumun halka açılmasının tamamlayıcısı olarak gelişmiş kütüphanecilik anlatımı da Beytülhikme’nin bilgiyi yayma misyonunu pekiştiren bir özellik olarak karşımıza çıkar. Oluşum sürecinde özel kütüphanelerden genel kütüphanelere doğru bir geçiş olduğu düşüncesini taşıyan Aslan, Beytülhikme’nin de genel kütüphane özelliği taşıdığını ifade eder. Genel kütüphaneler hakkında

⁸⁰ Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 61.

⁸¹ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 44-45.

⁸² Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 120; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 20; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 27.

“günümüzdeki kütüphanelere benzer”⁸³ tanımlamasını yaparken halkın kütüphane ve kitap ilgisini de bir nebze ortaya koymuş ve yukarıdaki fikri desteklemiş olur. Ne var ki anlatımlarda neredeyse daima bir saray kütüphanesi olarak geçen Beytülhikme’nin, halkın kullanımına açılması ve hatta insanların kullanımını kolaylaştırmak için çok sayıda görevlinin atanması⁸⁴ anakronik bir bakış olarak dikkat çeker. Böyle bir bakış araştırmacıların, Beytülhikme’yi açıklarken günümüz kütüphanelerine benzetme eğilimi taşıdıklarını ve bilgiyi yayma fonksiyonuna odaklandıklarını hissettirir. Anakronizmi tarih araştırmalarında sıklıkla kullanılan karşılaştırmalı yaklaşımla karıştırmamak gerekir. Farklı dönemlerin kurumlarını karşılaştırmak, benzerlik ve farklılıkları vurgulamak tarihinin olguyu daha detaylı anlamasına yardımcı olabilir, ancak benzerlikler üzerinden kurumları aynılaştırmak yanlış sonuçlara götürebilecek okumalara neden olabilir.

Medeniyet misyonu anlatısı, çeviri merkezi olarak Beytülhikme hakkında dikkat çekici bir bulgu olmuştur. Tarih yazımı açısından değerlendirmek gerekirse anlatının, şahıs ve olgu merkezli klasik tarih yaklaşımı içinde şekillendiği değerlendirilebilir. Bu yaklaşımda, tarihin akışında yer alan ve tamamen doğal olan tikel çokluğu büyük anlatıda birleştirme eğilimi öne çıkar. Böylece mümkün olduğu kadarıyla en somut ve en nesnel şekilde tarihsel gerçeklik gözler önüne serilmeye çalışılır. Ancak somutluk ve nesnelliğin artması, tarihin akışına etki eden çoklu dinamiklerin giderek daha fazla perde arkasına itilme riskini beraberinde getirir. Bu durum tarihsel gerçekliği kendi doğası içinde anlama imkânını azaltırken tarihsel gerçekliğin yerini alan tarihçi inşası daha fazla kendini dayatıcı hale gelir. İncelenen metinlerin, misyon anlatısı çerçevesinde bu dayatmanın izlerini taşıdığı açıklıkla ifade edilebilir.

Sonuç

Bu araştırmada Türkçe literatürdeki Beytülhikme anlatılarının izi sürülmüş ve güncel tarih yazımına eleştirel bir bakışla yaklaşılmıştır. 2015-2024 yılları arasında yapılmış konuyla ilgili altı yüksek lisans tezi üzerine yapılan analizin sonucuna göre metinlerin, sadece tarihi konuda bilgi veren değil aynı zamanda tarihsel gerçekliği ve anlamı yeniden inşa eden bir yapıda olduğu değerlendirilmesine ulaşılmıştır. Analiz sonucunda bizi *tarihin inşasına* götüren üç temel kategori olarak *bilim-sever aktör anlatısı*, *kurum kabiliyeti anlatısı* ve *medeniyet misyonu anlatısı*; Beytülhikme’nin sadece bir tarihi kurum olmadığını, aynı zamanda belli tarih anlayışlarının bir taşıyıcısı olarak belirlediğini ortaya koyar. Bu doğrultuda araştırma, tarih anlatımının nesnellikten çok belli değerler ve beklentiler üzerinden inşa edilen yapısını ortaya koymaktadır.

Beytülhikme konusunda kaynakların sunduğu sınırlı veriye rağmen modern yazında yer alan çok geniş kapsamlı ve detaylı açıklamalar dikkat çekicidir. Bu durumda, Beytülhikme eksenli bir araştırma konusunun seçilmesi veya kurumun anlatımın merkezine yerleşmesiyle birlikte, farklı bağlamlarda üretilmiş pek çok verinin Beytülhikme’yle ilgili görülmesi sonucunu ortaya çıkarmış görünmektedir. Bu açıklamaların önemli bir kısmının aynı zamanda anakronik bakış açıları içerdiğine değinilebilir. İncelenen kurum özelinde gelişen anlatımlar doğrultusunda pozitivist paradigmadan beslenen klasik tarih anlayışının günümüz tarih yazımının baskın karakteri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu yaklaşımdan beslenen nesnellik arayışı, geçmişin bütün açıklığıyla ortaya konabileceği inancını içinde barındırır. Ancak çoğu durumda kaynaklardaki verinin sınırlılığı ve doğasından kaynaklı problemler göz ardı edilirken tarihin

⁸³ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 8.

⁸⁴ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 25.

temsil edilebilirliğine yönelik eleştiriler barındıran kuramsal yaklaşımların da pek dikkate alınmadığı tespiti yapılabilir. Pozitivist bir yaklaşım içindeki nesnellik arayışının araştırmacıyı, her şeyi açıklayabilmek kaygısıyla aşırı okumalara yöneltebildiği görülmektedir. Bunun yerine verinin sınırlarının ve doğasının farkında olmak; tarih yazımında daha fazla neyin söylenebileceği yerine biraz da neyin söylenemeyeceğine odaklanmak ufuk açıcı olabilir. Çalışma ayrıca tarih anlatımlarının sadece bir bilgi aktarımından ibaret görülemeyeceğini, aynı zamanda bir anlam üretme işlevine sahip olduğunu vurgulama çabası gütmüştür. Bu doğrultuda anlatımların Beytülhikme'yi sadece bir tarihsel kurum olarak ele almadığı, kuruma yüklenen anlamlarla birlikte bir temsil inşa ettikleri söylenebilir. Bu da tarih yazımına eleştirel bakmanın ve kuramsal perspektifler çerçevesinde düşünmenin önemini ortaya koyar.

Araştırmanın seçilen metinlerle sınırlılığı dikkate alındığında, ilerleyen çalışmalarda farklı akademik yazın türleri üzerinden yeni analizler yapılabilir. Yazarların akademik çalışma alanlarının ortaya çıkardığı bağlamlar dikkate alınarak daha derinlikli sentezlere ulaşılabilir. Araştırmalarda kullanılan kaynaklar üzerinden yapılacak bio-bibliyometrik analizlerle anlatının nasıl inşa edildiğinin izi sürülebilir. Popüler tarih yazımı, eğitim materyalleri ve dijital ortamlarda yürütülecek çalışmalarla analizin alanı genişletilebilir.

Sonuç olarak, tarihi bir kurum olarak Beytülhikme üzerine yürütülen bu araştırma, modern literatürde kurumun nasıl anlatıldığı sorusuna cevap aramıştır. Tarihin sadece bilgi aktarımından ibaret görülemeyeceği vurgulanmıştır. Aynı zamanda yapılan analiz, tarihsel bilgi üretiminin doğasına ve sınırlılıklarına da dikkat çekmiştir. Bu yönüyle araştırma, düşünsel evrenimizde şekillenen tarihsel anlatıları yeniden düşünmeye çağırmaktadır.

Kaynakça

- Abduhalimov, Bahrom. *Beytü'l-Hikme ve Orta Asya'lı Alimlerin Bağdat'taki İlmi Faaliyetleri (IX.-XI. yy)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Alan, Ayşe. *İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Aslan, Eylem. *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme ve Felsefe Çalışmaları*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Avcı, Yusuf Alparslan. *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Bergstrasser, G. *Hunain ibn Ishaq: Uber die Syrischen und Arabischen Galen-Ubersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem)*. Leipzig, 1925.
- Burgu, Abdullah. *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Erden Biçer, Şükran. *Beytü'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplum*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist (Çeviri-Metin)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kanar, Yüksel. *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytü'l-Hikme*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.
- Menek, İbrahim Halil. *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü*. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Polat, Yusuf. *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytü'l-Hikme*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Şenel, Samet. *Halife Me'mun'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.